

KISWAHILI NOTES

KIDATO CHA KWANZA

**MWONGOZO WA
MAREKEBISHO YA HARAKA**

*An Updated Well-Organized Detailed Learning Notes for the
Current Form 1 Syllabus.*

**A Comprehensive Summary Analysis of
Kiswahili Book Work.**

SERIES 1

Past KCSE Topical Questions Available At The End Of This Book.

Mr Isaboke 0746 222 000

MWALIMU CONSULTANCY

Copyright ©Mwalimu

All rights reserved. This book or any portion thereof may not be reproduced or used in any manner whatsoever without the express written permission of the publisher except for the use of brief quotations in a book review.

Printed in Kenya

00100

Nairobi

0746-222-000

[mwalmuconsultancy@gmail.com](mailto:mwalimuconsultancy@gmail.com)

Mwalimu Consultancy Ltd.

STADI ZA LUGHA

Katika Kiswahili kuna sauti mbili ambazo ni

- ✓ Konsonanti
- ✓ Irabu

Ilikueleza sifa za konsonanti tunazingatia:

- a) Hewa inayotoka mapafuni huzuiliwa wapi?
- b) Sauti hizo ni ghuna au si ghuna(sauti ambazo zinamrindimo au kulegea katika koo)
- c) Hewa hiyo inapatikana kinywani au puani.

Sehemu za kutamkia sauti na ambako hewa huzuiliwa

- i. Menoni (sauti: th, dh)
- ii. Midomoni(sauti: p,b,m,w)
- iii. Ufizi(sauti: s, z,t,d,n,l,r.)
- iv. Kaakaa laini(sauti: k,g,gh,ng)
- v. Kaakaa gumu (sauti: y,s,ny,ch,j)

Kuina ina mbalimbali za konsonanti

Nazali: ni sauti ambazo zinapotamkwa kaakaa laini huzuia hewa isipite kinywanina badalla yake hewa hupiti puani. Mifano ya sauti hizi ni m, n, ny na ng' sauti hizisi ghuna.

Kitambaza: hii ni sauti ambapokutamkwa kwake ncha ya ulimi hugongagonga kwenye ufizi na hewa hupitia katikati. Sauti hii ni r.

Kitambaza: sauti hii inapotamkwa ulimi hugotagota kwenye ufizi na hewa hupitia pembeni mwa ulimi huo. Sauti hii ni l

Vipasuo: zinapotamkwa hewa hutoka mapafuni, husukumwa nje kwa nguvu na huzuiwa kabisa kabla ya kuachiliwa kwa ghalfa kwa namna ya 'kipasuo' Sauti hizi ni p,b,t,d,g,k.

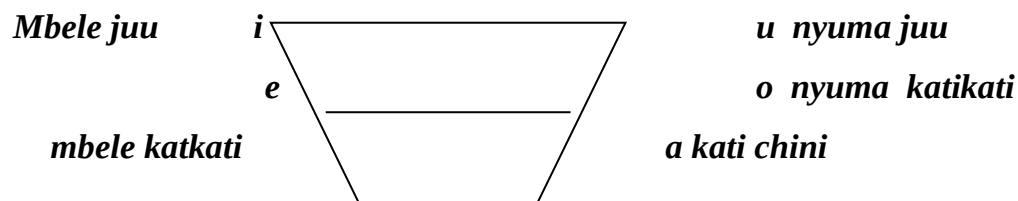
Vikwamizo/ vikwaruza : zinapotamkwa ala za kutamkia hukaribiana kama zinazogusana kisha hewa hupita kwa mkwaruzo Fulani. Mfano gh, h,z,s,dh,th,v,f

Vipasuo-kwamizo: zinapotamkwa hewa huzuiliwa na kuachiliwa kana kwamba inakwamizwa.(
inaachiliwa kama ilivyo kwa vikwamizo) sauti hii ni ch.

Viyeyusho/ nusu-irabu : hewa huzuililiwa kama inavyotokea kwa vikwamizo lakini sio huru kama
ilivyo katika irabu, ndio maana ni nusu irabu. W, y

Sifa kuu za irabu/vokali.

Hizi ni sauti ambapo zinapotamkwa sehemu za kutamkia huwa wazi, hewa haizuiliwi wakati wa
kutamka kwake, hii ni tofauti na konsonanti ambapo hewa huzuiliwa. Vokali huwa tano tu a,
e, I, o, u.

SIFA ZA IRABU

a) mkao wa mdomo: irabu hutamkwa ikiwa midomo imetandazwa au imevirigwa.

mkao wa mviringo : (o,u)

mkao wa mtandazo: (a, I,e)

b) mwinuko wa ulimi : huwa ni aina tatu

mwinuko wa chini : ulimi huwa umeinuka kidogo sana, huwa umelala chini kwenye upande wa chini wa kinywa sauti ya [a]

nusu chini: ulimi huwa haupo chini lakini upo karibu sana na chini [e,o]

juu: ulimi huinuka juu zaidi kwenye kinywa sauti hii ni (i u)

c) mahali pa kutamkia

mbele ya ulimi [e i)

katikati ya ulimi (a)

nyuma ya ulimi (o,u)

Eleza tofauti kuu baina ya jozi za sauti zifuatazo

P,b (b) k,g(c) m,n(d) t,d.

andika sifa za kutambulisha sauti hizi

k, h,, j, gh, ny.

MADA: SILABI TATANISHI

Silabi ni tamko kamili katika neno. Ni kipashio cha matamshi katika lugha maalum. kuna aina tatu kuu za silabi katika Kiswahili

Silabi ambazo huwa ni sauti moja tu, silabi hizi aghalabu huwa sauti zote za irabu kwa mfano (a –a/o, e-e/mbe I –i/mba , o-o/sha , u-u/kiwa. Silabi hizi hupatikana pia katika konsonanti k.m m-tu , s-s/tarehe.

Silabi za sauti zilizo shikana k.m bi/na/da/mu , ka/la/mu.

Silabi za konsonati kadhaa na irabu zilizo ambatana k.m nywe/sha, ma/chew/o.

Kuna makosa ambayo hutokea katika kutamka kwa watu , makosa haya huweza kutatanisha watu.

Makosa haya hutokea zaidi katika matamshi ya silabi zenye sauti za nusu irabu . w, y, h

{h} ---h/aina—(kosa) aina(sahihi) kuongeza sauti/silabi

{h} a/pa –ha/pa kudondosha silabi

Makosa haya hutokea pia katika silabi zinazo husu sauti ya ving'ong'o /m/

/m/ (sauti) mu/tu (kosa) mtu (sahihi)

Makosa mengine pia hutokea katika maneno yalio kopwa kutoka lugha nyingine na kutoholewa

A/pi/ri/ri (kosa) A /pri/li.

Makosa mengine ni ambapo vokali hudondoshwa katika maneno yaliyo kopwa

k.m ru/hsa (kosa) ,ru/hu/sa

ra/tba (kosa) , ra/ti/ba.

Eleza tofauti ya shadda (mkazo) na kiimbo

Shadda ni nguvu inayosikaka wakati wa kutamka silabi. Kuna silabi ambazo hutiliwa mkazo na zingine hazitiliw, katika Kiswahili, mkazo mkazo huwekwa kwenye silabi ya pili kutoka mwisho wa neno.

Mfano ‘ amka, ende’lea

Shadda hutumika kutofauti maana tofauti ya meneno ya Kiswahili. Mfano

Bara’bara(baraste, njia kuu)

Ba’rabara(vyema, shwari)

Wala’kini(hata hivyo)

Wa’lakini(udhaifu)

Yapo maneno ya kigeni haswa ya kiarabu ambapo mkazo huwekwa sehemu tofauti.

Ta'fadhali

‘ahadi

Kiimbo: ni kupanda na kushuka kwa sauti wakati wa utankaji wa maneno katika sentensi.

Kinachotiliwa maanani sana ni toni katika utamkaji, hii hutegemea dhamira ya usemi. Kwa mfano toni ya amri ni tofauti na ya kuongea kwa kawaida, au ile ya mshangao.

Katika sentensi au matamshi ya maswali au mshangao toni hupanda ilhali sentensi au kauli ikiwa ya amri au ya kawaida toni hushuka.

Mfano

Mama ameenda.(sentensi kauli/ taarifa) kiimbo kinashuka Mama ameenda! (mshangao) hisia kubwa hutumika kuonyesha hali ya kushangaa kiimbo hupanda

Mama ameenda (swali) kiimbo hupanda.

MOFIMU

Ni kipashio kidogo sana cha tamko kilicho na maana.

Sifa za mofimu

- huweza kuwa neno zima, mzizi wa neno au kiambishi.
- Ndiyo inayobeba maana ya kimsingi ya neno. Huwakilisha maana
- Haiwezi kugawika zaidi
- Mofimu za viambishi huliongezea neno maana ya ziada, ile ya kimsingi inabaki.

Zinapo aina mbili kuu za mofimu

Mofimu huru: ni aina ya mofimu inayojisimamia hujitegemea peke yake kama neno. Huleta maana bila kutegemea viambishi vyovyote. Mofimu huru huwa aina za maneno kama nomino, vitenzi, vihisishi, vielezi, viunganishi n.k,

Mofimu tegemezi: ni mofimu ambazo hazijitegemei, hazijisimamii peke yake, hadi viongezewe viambishi ndiposa iweze kutoa maana kamili. Mifano a-li-m-ku-ji-a, tu-li-pig-a-na.

Viambishini mofimu zinazo ambishwa kwenye mzizi wa itenzi au neno ilikukamilisha kimaana.kuna viambishi aina mbili

Viambishi awali ambavyo huambishwa kabla ya mzizi wa kitenzi.mfano
a-li-tu –tembe-lea, a-na-ye-jenga.

Viambishi tamati huwa baada ya mzizi wa kitenzi. Mfano a-li-wa-pig-i-a, a-wa-chek-e-le-a-o
Mzizi ni sehemu ya neno ambayo haibadiliki kamwe na ndiyo inayo beba maana ya neno husika.
Ilikutambua mzizi wa kitenzi ni vyema uandike mnyambuliko wa neno husika na uangalia ni
neno ipi inayobaki vivyo hivyo katika maneno yote.

Viambishi huwa na manufaa ipi?

Viambishi awali

Huonyesha hali ya udogo na ukubwa ya nomino, ambapo katika udogo hutumia kiambishi ki-ji
mfano kiatu huwa kijiatu ilhali ukubwa huambishwa ji na kuwa jiatu

Huonyesha urejeshi wa neno husika ambapo kiambishi -ye- , o huwekwa kabla ya mzizi wa neno
mfano waliotutembelea, aliyemwajiri.

Huonyesha hali ya mtenda au mtendewa. Viambishi –ye na –o hutumika.

Huonyesha upatanisho wa ngeli , upatanisho huu ,huhusisha nomino inayozungumziwa yaweza kuwa
ngeli ya A-WA mfano alikuja- walikuja, ulianguka –zilianguka ngeli ya U-ZI.

Viambishi vya hali ambavyo hutumiwa kuonyesha hali mbai mbali mfano hali ya mazoea(hu)
timilifu(me) masharti(ki) -nge, ngeli, ngali.

Hutumika kuonyesha nyakati mbalimbali kiambishi (li)hutumika kuonyesha wakati uliopita, (ta)
ujao, (na) uliopo.

Pia hutumika kuonyesha ukanushi ambapo (ha,au hu) hutumika. Mfano hatuendi, hukumkejeli.

Eleza umuhimu wa viambishi tamati.

SARUFI

Ni utaratibu wa sheria zinazotawala matumizi sahihi ya muundo wa lugha.sheria hizi za lugha
ndizo huleta ufasaha na usanifu katika lugha na kumwezesha mzungumzaji kuelewa tungo
zinazotolewa na mzungumzaji. Kila lugha huwa na sheria zake katika utunzi wa maneno.

AINA ZA MANENO

kuna aina nane za maneno katika lugha ya Kiswahili. Hizi ni

- a. vivumishi
- b. viwakilishi
- c. nomino
- d. vielezi
- e. vihusishi
- f. vihisishi
- g. viunganishi
- h. vitenzi

NOMINO

- ✓ Ni aina ya maneno inayotaja majina ya watu, mahali, kitu, au hali. Ili sentensi iwe kamili lazima nomino au kiwakilishi chake kitumiwe. Kuna aina saba za nomino, hizi ni:

Nomino za pekee/ maalum

Hizi ni nomino halisi zinazotaja majina ya watu, mahali, siku au miezi vitu na Mungu

Nomino hizi zinapo andikwa, hutangulizwa kwa herufi kubwa. nomino hizi ni:

Nomino zinazotaja mahali: Kenya, Tanzania, Eldoret, Kisumu, Mlima Kenya, Mto Nyiro .n.k

Nomino zinazotaja siku: Jumapili, Jumanne n.k

Nomino zinazotaja sikukuu: Siku ya Madaraka, Krisimasi, Iddi Mubarak n.k

Nomino zinazotaja majina ya watu: Faith, Adul, Jelimo, Nafula. Otieno. Nk

Nomino zinazotaja miezi: Agosti, January, Oktoba.

Nomino zinazotaja dini: Kiyahudi Kiiislamu, Kikristo.

Nomino zinazotaja lugha na lahaja: Kingereza, Kiamu, Kiarabu Kijaluo.

NOMINO ZA KAWAIDA

Nomino hizi hutaja vitu vya kawaida visivyo vya kipekee, havina ubainifu wowote. sio lazima ziwe na herufi kubwa katika maandishi kama vile zilivyo nomino za pekee. nomino hizi zinaweza kuwa na umoja na wingi, hata hivyo kuna baahdi ya nomino za kawaida ambazo zina umoja au wingi tu.

Kwa mfano:

mwalimu/ walimu

kiti/viti

mtu/watu

radio (haina wingi)

NOMINO ZA DHAHANIA

Ni majina ambayo hufikiriwa tu , hayawezi kugusika , kuonekana, kunusika wala kusikika. Mara nyingi huanza kwa kiambishi ‘U’ ingawa zingine zinaweza kuanza kwa herufi tofauti. Nomino hizi huwa katika fikra au akilini ma mtu.

Kwa mfano : ujinga, wivu , urembo, unono, woga ,wema , chuki mawaidha, utukufu mapenzi.

NOMINO ZA JAMII/ MAKUNDI

Haya ni majina ambayo hutaja vitu vilivyo katika vikundi, ni nomino ambazo ndani yake kuna vitu vingi. Hufumbata maana ya jumuiya ambayo inasifa yakauli moja.

Kwa mfano : Baraza la mawaziri, halaiki ya watoto ,, umati wa watu.

NOMINO ZA KITENZI JINA/ KITENZI

Ni majina ambayo huundwa kutokana na kitenzi. Hutambulishwa na kiambishi ‘KU’

Kwa mfano kucheza , kuimba , kusoma, kuchunguza.

NOMINO ZA WINGI

Ni nomino ambazo hutokea kwa wingi. Nomino hizi ni za kawaida ila tu hutokea kwa wingi pekee.

Kwa mfano:marashi, matata, marashi , mate , maji , machozi, matumizi, maringo,maudhui.

NOMINO AMBATA/AMBATANI

Ni majina ambayo huundwa kutokana na maneno mawili mbalimabli

Kwa mfano :

mpiga+ picha= mpigapicha

kinasa+sauti= kinasa sauti.

VIVUMISHI

Ni neon linalo eleza zaidi kuhusu nomino huvumisha nomino au majina. Kuna aina mbali mbali za vivumishi

VYA SIFA : ni vivumishi vinavyoeleza sifa za nomino, jinsi gani ilivyo. Vivumishi hivi hubadilika

kutegemea ngeli za majina, yaani huchukuwa upatanisho wa kisarufi. K.m

-zuri(dada mzuri, ndizi nzuri)

-baya(mtu mbaya, kitu kibaya)

-tamu(chakula kitamu, maneno matamu)

VYA IDADI : vivumishi hivi hufafanua jumla ya vitu vinavyohesabika au visivyohesabika.

Vivumishi hivi huchukuwa viambishi kutegemea ngeli inayo husika.

Kwa mfano:

- ili (watu wawili, mawe mawili, runinga mbili)

- haba(miti haba, watu haba , runinga haba)

- chache(miti michache, watu wachache, , runinga chache)

- ingi(watu wengi, miti nyingi, runinga nyingi)

VIVUMISHI VIONYESHI/ VIASHIRAI

Huonyesha umbali au ukaribu wa nomino. Vivumishi hivi ni kama huyu, hawa, wale, hao, hivi . hapa .pale, mle.

Vivumishi vionyeshi visisitizi

Hutilia mkazo swala , jambo , nomino au jambo Fulani linalorejelewa kwa mfano: pale pale, kukohuko, mumo mumo, uu huu uo huo, uleule.

Vivumishi vya pekee

Vivumishi hivihuchukuwaa viambishi vya ngeli husika.

-enye : hutumika kuonyesha kuwa nomino Fulani inamiliki kitu Fulani

k.m

mawe yenye rangi,

watu wenye miraba minne.

-enyewe: husisitiza nomino inayorejelewa.

Kwa mafano

mtoto mwenyewe alienda,

kiti chenyewe kilivunjika.

-ote : huonyesha ujumla wa vitu, watu au kitu pasipo na kubakisha.

Kwa mfano wageni wote wamewasili,

mawe yote yali tumika.

0-Ote : huonyesha dhana ya bila ubaguzi'. Hutumiwa kumaanisha kila'

Kwa mfano : wageni wowote watawasili.

Mawe yoyote yatatumika

-ingine: hurejelea hali ya kuwa ' tofauti au 'zaidi ya kitu 'au mahali fulani.

Kwa mfano :

Amenunua lori lingine

Kuchapa kwingine kunatisha.

-ingineo: hutumiwa kumaanisha badala ya[au tofauti na' kitu kingine. Pia hutumika kama hitimisho ya orodha ambayo haikukamilika.

Kwa mfano:

Watu wengineo hapa ni wabaya

Bakuli linginelo nila mtoto.

VIVUMISHI VIMILIKISHI

Vivumishi hivi huonyesha kitu Fulani kinamilikiwa na nomino fulani.

Kwa mfano

Kiti chake

Radio yangu.

Vivumishi hivi hubadilika kiumbo kutegemea ngeli za nomino zinazotumika.

CONTACT 0746-222-000 FOR SIMILAR RESOURCES.

VIVUMISHI VIULIZI

Huuliza swali kuhusiana na nomino inayohusika.

Kwa mfano : kiuulizi gani hakichukui kiambishi chochote na hutumika katika nominoya ngeli zote.

Kiulizi –pi huambishwa kiambishi kwenye nomina ya ngeli.

Kiulizi –ngapi vile vile huambishwa kiambishi lakini huuliza idadi ya nomino katika wingi pekee vivumishi nomino/ vivumishi vya jina kwa jina.

Hivi ni vivumishi vinavyo tumia nomino au majina kuvumisha nomino nyingine. Huchukuwa nafasi ya kivumishi katika sentensi ambapo huvumisha nomino nyingine.

Kwa mfano

Dada askari aligombea kiti cha eneo bunge.

Mwanasiasa zeruzeru anazifa nzuri.

Vivumishi vya a- unganifu: vivumishi hivi huundwa kwa mzizi wa kihusishi-a- unganifu’.

Vivumishi hivi hufananua daraja , umilikaji, au aina ya nomino husika. A, unganifu ina nafasi mbalimbali katika sentensi kutegemea jinsi imetumika.

Kwa mfano

Mtoto wa dada amewasili--- umilikaji

Gaidi wa alshabab ni yule – kitambulizi/ aina.

Vivumishi rejeshi ni vivumishi vinavyo onyesha urejelezi wa nomino. Matumizi ya –ye na- o- ya urejeshi.

Kwa mfano

Mbuzi waliokufa watatupwa.

Gaidi aliyeshikwa atashtakiwa.

VITENZI (T)

Ni viarifa au maneno yanayotumiwa kuonyesha vitendo vinavyofanywa. vitenzi huwa na maana mbalimbali kulingana mnyambuliko wake. Kuna ina mbalimbali za vitenzi

VITENZI HALISI

Vi vitenzi vinavyo elezea matukio yanayofanyika, yatakayofanyika, yaliyofanyika, yatakayofanyika kwa nomino au jina k.m kulia kucheza kuimba. Vitenzi halisi vinaweza kutumiwa zaidi ya moja katika sentensi.

Kwa mfano

Rais amewasili nchini.

Mama anawalisha mifugo wake.

VITENZI VIKUU

Ni aina ya vitenzi halisi. Huwa na ujumbe mkuu katika sentensi . Hutokea cha pili katika sentensi iwapo kuna vitenzi viwili katika sentensi.

kwa mfano

Askari wa jiji walikuwa wakiwachapa wachuuzi kiholela

VITENZI VISIDIZI TS

Hutumika na vitenzi vikuu au halisi katika sentensi ilikukamilisha jambo. Hutokea cha kwanza katika sentensi na kufuatwa na kitenzi halisi au kikuu , ilikuonyesha wakati kama ujao, uliopita ambapo kitendo kimefanyika.

Kwa mfano

Wanamichezo watakuwa wakipewa fidia na serikali.

Mtoto alikuwa akicheza na paka.

VITENZI SAMBAMBA

Ni vitenzi vinavyotokea kwa pamoja katika sentensi ilikutoa ujumbee kamili. Vitenzi vikuu vikitoke pamoja na vitenzi visaidizi kwa mfululizo basi huitwa vitenzi sambamba.

Kwa mfano

Mtoto alikuwa akicheza na paka.

Baba alikwisha tambua alikuwa mkaidi.

VITENZI VISHIRIKISHI (S)

Ni vitenzi vinavyohitaji vijalizo ilikukamilisha uarifa wao kimaana.vitenzi hivi huonyesha hali au tabia Fulani ya kitu au mtu isiyokuwepo. Vitenzi hivi huwa vya aina mbili vishikishi vikamilifu

Huchukuwa viambishi vinavyowakilisha nafsi, ngeli, wakati, au hali timilifu k.m ‘ngali’’ kuwa’

Mifano

Mtama ule ungali nkwenye jua.

Wanafunzi wamekuwa na mitihani wiki hii.

VITENZI VISHIRIKISHI VIPUNGUFU

Vitenzi vya aina hii havichukui viambishi vya wakati au ujao, hata hivyo huchukuwa viambishi vya nafsi au nafsi. Hivi ni ni, si ndi-, u, na li

Mifano katika sentensi

Kaka yu mtanashati.

Yeye ni mefu

VIWAKILISHI.

Ni maneno yanayowakilisha nomino katika miktadha mbali mbali. Hufanya kazi ya jina katika sentensi , pia huitw vibadala .kuna aina mbalimbali ya viwakilishi.

VIWAKILISHI NAFSI HURU

Ni vile vinavyotumiwa kuonyesha umoja nawingi wa nafsi tatu za viumbe hai katika ngeli ya A-WA Mimi , wewe ,sisi, yeye,wao, nyinyi.

VIWAKISHI NAFSI TEGEMEZI

Ni viambishi ngeli vya A-WA vinavyoambatanishwa na vitenzi, huwakilisha nafsi ya tatu. K.m Wa watimba, mimi nitaimba.

VIWAKILISHI VIMILIKISHI

Huonyesha umilikaji wa nomino.

Mifano

Wangu ameenda

Wetu amewasili

VIWAKILISHI VIULIZI

Haya ni maswali yanayo wakilisha nomino.

Kwa mfano

Nani amefariki?

Wapi ni pake?

Ni yupi aliye na dosari?

Viwakilishi vya idadi

Hutaja idadi ya nomino.

Mifano

Wengi wameenda

Mmoja ni wake.

Wachache wataadhibiwa.

VIWALKISHI VIONYESHI

Husimamia nomino kuonyesha umbali au ukaribu uliko baina ya vitu viwili au zaidi.

Mifano

Yule ni mamake

Haya yatajadiliwa

Huo unatisha.

VIWAKILISHI VISISITIZI.

Mifano wawahawa ndio wezi waliotuingilia

Kilekile kimevunjika.

VIWAKILISHI VYA 'A' UNGANIFU

Huundwa kwa matumizi ya kihusishi -a- unganifu ilimkusimamia nomino.

Mifano.

Wa sita amewasili(wakimbiaji)

Wa shamba(jogoo)

VIWAKILISHI VYA SIFA

Viwakilishi hivi huwakilisha tabia ya nomino .

Mifano

Mbaya aliuwawa(mzee)

Mrembo alitekwa nyara(binti)

VIWAKILISHI VIREJESHI

Hutokea pale ambapo amba- inasimama badala ya nomino

Mifano

Ambaye ameaga(fidel)

Ambayo haipendezi(chai)

VIWAKILISHI VYA PEKEE

Huchukuwa maumbo mbalimbali kutegemea jinsi inavyotumika. Kwa mfano

-ote (wote) wote waenda

-enye (mwenye) mwenye kuiba ni Yule)

o-te(zenyewe) zenyewe zmeoza.

-ingine(jingine) jingine ndilo hillo.

-ingineo (mengineo) mengineo yataliwa

VIUNGANISI (U)

Ni neno au vifungu vya maneno vinavyo unganisha sentensi, virai au vishazi pamoja. Baadhi ya viunganishi ni kama na, au, lakini, kwa sababu, fauka ya , kliche ya, seuze ya, kwa maana n.k wanafunzi wataje baadhi.

Mifano

Licha ya Musa kuwa mwezi pia ni jambazi.

VIHUSISHI

Ni maneno yanayoonyesha uhusiano uliopo baina ya vitu, mahali watu au neon moja na jingine.

Vihusishi vya wakati kabla ya , tangu, hadi, baadaya.

Vihusishi vya mahali ndani ya , kando ya, chini ya, kati ya, ukingoni

vihusishi mwa sababu kwa ajili ya, kwa vile kwa sababu ya n.k

VIHISISHI(H.)

ni maneno yanayo onyesha hisia za mzungumzaji.

Mifano Laiti! Lo! Oyee! Hoyee!

Zoezi

Tunga sentensi kwa kutumia vihisishi vifuatavyo

Maskini!, alhamdulillah!, bu!, chubwi!

VIELEZI(E)

Ni maneno yanayotoa taarifa zaidi kuhusu kitenzi. Heleza jinsi kitendo kilivyo tendwa tendeka. Kuna aina mbalimbali ya vielezi

VIELEZI VYA NAMNA/JINSI

Hueleza namna au jinsi tendo lilitendeka . tendo lilitendeka aje.

Mifano

Mkongwe alitembea poleole.

VIELEZI VYA MAHALI

Huonyesha au kueleza mahali tendo limetoka. Hueza jengwa kwa viambishi tamati –ni mifano alienda nyumbani, au kwa viambishi kama –po, -mo, -ko.

Mifano

Walimoingia wamejaa kunguru

Alikoenda nikucha

VIELEZI VYA WAKATI

hueleza wakati tendo linapofanyika. Huwa maneno kamili ya wakati usiku, jioni au vikadokezwa kwa kiambishi –po kilichoambishwa kwenye wa kitenzi.

Mifano

Alipowasili shimanzi ijijaa.

Tutahudhuria siku ya pili.

Alijifungua usiku.

VIELEZI VYA IDADI

Hutaja kiasi ambacho kitendo kilifanywa, kitafanywa , huonyesha kitendo kimetendwa mara ngapi kwa mfano mara nyingi, tena, kila mwaka.

MNYAMBULIKO WA VITENZI.

Ni hali ya kuongeza viambishi kwenye mzizi , haswa viambishi tamati na hivyo kukipa kitenzi kinacho husika maana tofauti. Kuna kauli mbalimbali za mnyambuliko

Mfano

Kauli ya kutenda

Huonyesha hali ya kutenda jambo., ambapo kiambishi ‘ a’ huongezwa kwenye mzizi .

Kwa mfano

Lima lima

Soma soma

Kauli ya kutendea

Vitenzi vinavyoishia irabu - ‘ea’

Mifano

Chora chorea

Sema semea

Vitenzi vinavyoishia irabu ‘ - i a’

Mifano

Finya finyia

Sifu sifia

Vitenzi vinavyoishia kwa –lea

Mifano

Ondoa ondolea

Bomoa bomolea

Vitenzi vinavyoishia kwa- lia

Pakua pakuwa

Fua fulia

Kaulika ya kutendwa

Kauli hii huonyesha athari kwa kitu kingine kwamba kitu Fulani kinapokea tendo fulani. Huwa na viambishi tamati au vimbishi hivi

Vinavyoishia kwa – wa

Mifano

Lipa lipwa

Kula kulwa

Vinavyoishia kwa – liwa au lewa

Mifano

Bomoa bomolewa

Chukuwa chukuliwa

KAULI YA KUTENDEKA

Kauli hii huonyesha kutokea kwa jambo bila mhusika

Vitenzi vinavyoishia kwa vokali mbili –‘aa; ua; ia huambishwa -‘lika

Mifano

Vaa valika

Tia tilika

Vitenzi vinavyo na irabu ‘i u a’ huchukuwa –‘ika’

Mifano

Fahamu fahamika

pika pikika

Vitenzi vyenye vokali –e, o katika mzizi huishia kwa –eka

Mifano

Osha osheka

Cheza chezeka

KAULI YA KUTENDUA

Huonyesha hali yakinyume, viambishi ni –‘ua , oa.

Mifano

Kunja kunjua

Choma chomoa

KAULI YA KUTENDANA

Ni hali ya kumtendea mtu jambo naye pia anakutendea, kitendo kinaenda pande mbili . kiambishi tamati ni –an’

Mifano

Soma someana

Tega tegeana

KAULI YA KUTENDATA

Huashiriwa kwautumia kiambishi tamati –at’ si maneno yote yanayoweza kunyambulika katika sehemu hii, kunabaadhi tu yameneno yanayoweza kunyambuliwa.

Mifano

Paka pakata

Fumba fumbata

Okoa okota

KAULI YA KUTENDAMA

Huonyesha kuwa kitenzi au kitendo kuwa katika hali Fulani bila kubadilika. Vitenzi vya aina hii havipatika kwa urahisi

Mifano

Lala lalama

Kwaa kwama

Ficha fichama

Kauli ya kutendesh

Mnyambuliko huu huchukuwa miundo tofauti tofauti.

Mifano

-esha

Cheza chezesha

Kishio –‘za’

Tembea tembeza

Kishio-vya

Mlevya,

Kishio –‘fya

Ogofya

Kishio –sha

Pikisha

TANABAHI

Sio vitenzi vyote vya lugha ya Kiswahili huwa na sifa ambazo tumeziona hapo juu kunavitenzi vyenye asili ya kigeni na vyenye silabi moja. Katika kunyambua vitenzi vyenye silabi moja huambishwa ‘KU mwanzoni iliviweze kueleweka.

Mfano kula , kupa, kunywa.

Katika Kiswahili kuna wakati ambapo muundo wa neno unaelekea kukubali hali fulani lakini semantiki inakataa.

Kwa mfano

Kuja jiana , jiwa

mfano katika sentensi

mama alijiwa na mumewe.

Kunatofauti kubwa kati ya vitenzivya asili ya kigeni na vitenzi vya asili ya kibantu ambavyo huishia kwa irabu ‘ a’ na vya kigeni kwa u , e , i.

ZOEZI

Nyambua vitenzi hivi katika kauli ya kutendeana, tendea, tendwa na tendeka.

Hesabu

Sadiki

Hasidi

Hujumu

Hoji

Starehe

adhimu

UKANUSHAJI

Ni hali ya kubadilisha usemi Maneno au jambo kutoka hali yakinifu hadi hali ya kukana.

Ukanushaji wa nyakati na hali mbalimbali hutokea kama inavyofuata

Wakati uliopo(-li)

sentensi	ukanushaji
Alicheza jana	hakucheza jana.
walienda	hawakuenda

Wakati ulipo(-na)

sentensi	ukanushaji
Ninasoma	sisomi
Unapika	Hupiki
Anacheza	hachezi

wakati ujao(-ta)

sentensi	ukanushaji
Kitatupwa hicho	Hakitatupwa hicho
Ataenda dukani	Hataenda dukani
Embe litaoza	Embe halitaoza

HALI

Hali timilifu (me)

Hurejelea matendo yaliotendeka muda mfupi uliopita.

Sentensi	Ukanushaji
Alshababu wamefika kenya	Alshababu hawajafika Kenya
Waziri ametoa taarifa kuhusu ushambulizi	Waziri hajatoa taarifa kuhusu shambuliz

Hali ya mazoea(hu)

Ni matukio yanayofanywa kila mara au mara kwa mara

Sentensi	Ukanushaji
Mgaganga hugangua	Mganga hagangi
Wanamgambo hutatiza watu	Wanamgambo hawatatizi watu

Hali ya (ka)

Hutumika katika vitenzi katika nyakati mbalimbali ujao, uliopita, uliopo, pia huweza kuonyesha matukio yaliyofuatana yalipotokea.

Sentensi	Ukanushaji
Aliosha nguo akavaa, akaenda kutembea	Hakuosha nguo, hakuvaa wala hakuenda kutembea

Hali ya (ki)

Hufafanua matukio yalivyotokea yakifuatana au matukio fulani yalitegemea kwa kutokea kwao, hutumiwa kuonyesha masharti

Sentensi	Ukanushaji
Ukicheza utachafuka	Usipo cheza hutachafuka

HALI YA- NGE, -NGELI, NA NGALI

Hudhihirisha masharti yasiyowezakana na yanyotegemeana ambapo yale matukio ya baadaye hutegemea ya hapo awali. –nge hudhihirisha uwezokano wa kutokea kwa jambo, - ngeli na – ngali huonyesha kutowezakana kwa jambo.

Sentensi	Ukanushaji
Ningelipwa ningemsaidia	Nisingelipwa nisingemsaidia
Angeliitwa ningeliitika	Nisingeli itwa nisingeliitika
Ungalisikiliza ungalipata Baraka	Usingalisikiza usingalipata Baraka

Ni nini tofauti ya kinyume na kukanusha?

KINYUME

Ni hali ya kupinga kwa mawazo , jambo au maana husika.

Hali ya vinyume hujidhihirisha katika kategoria tofauti tofauti kwa mfano

Vinyume vya vivumishi

-baya	-zuri
-fupi	-refu
-eupe	-eusi

Vivyume vya nomino

Mjinga	mwerevu
Njaa	shibe
Laana	Baraka
Kitwana	mjakazi

Vinyume vya vitenzi

Vinyume vya hali ya kutendua

Tega tegua

Bandika bandua

Ziba zibua

Vinyume vya maneno yanayo kinzana

Simama keti

Tembea kimbia

Toka rudi

Fukuza karibisha.

Zingatia

Iwapo vitenzivimefuatana vitenzi sambamba, basi kitenzi cha kwanza ambacho ni kitenzi kisaidizi ndicho hukanushwa.

Kwa mfano

Mama alikuwa akiwatayarishia watoto chakula

Jawabu; mama hakuwa akiwatayarishia watoto chakula.

Huku ukitoa mifano mwafaka, tofautisha dhana zinazofuata

Vitate

Visawe

Vitawe

Vitate

Ni maneno yanyo karibiana kimatamshi lakini yana maana tofauti sana.

Mfano

Anwani –kichwa, maelezo ya sanduku la barua

Anuwai—aina tofauti tofauti

Karibia—kusongea au nusura

Karipia—kuzomea , fokea

Bacha – tundu lililoko ukutani

Pacha—vitu viwili vinavyo fanana ambavyo hutokea kwa pamoja, watoto wanao tokana kwa mimba moja.

Vitawe

Menono yenye maana zaidi ya moja, pia huitwa polisemia.

Kaa—aina ya mnyama wa majini, kuketi kitako , kuni ilioungua.

Chache—haribika kwa chakula au chochote kile,kuwa na hasira, chafuka kwa bahari, ongezeka.

Visawe

Ni maneno yenye maana sawa . Pia huitwa ashibahi.

Pesa, fedha ,njenje, ngwenje,

Mtu, insi, binadamu,mja, mahuluki.

Heshima, nidhamu, adabu,fahari utukufu, taadhima.

Barabara baraste njia kuu.

UAKIFISHAJI

Ni hali inayoshughulikia alama zinazotumiwa kisarufi,huleta maana ipasavyo, kurahisisha usomaji , kuongea na hivyo neon au sentensi kufahamika vyema.

Je, matumizi ya alama za uakifishaji ni zipi?

Nukta/kitone/kituo .

Hutumiwa kuonyesha:

a) Maneno yaliofupishwa. Mfano Dkt. Mhe. S.L,P(sanduku la posta.)

b) Hutumiwa mwisho wa sentensi, kuonyesha hoja imekamilika.

c) Mgao wa pesa. Mfano 70.30, (shilingi sabini nukta na senti thelathini), 3.06(shilingi tatu na senti sita)

d) Hutumika kuandika tarehe, ambapo hutenganisha siku, mwezi na mwaka. Mfano 12.4.2016.

Herufi kubwa H

Hutumika :

a) Mwanzoni mwa sentensi.

- b) Baada ya nukta au alama y a mshangao au kiulizio..hii huonyesha kwamba sentensi au maneno yanayfuata baada ya alama hizi hujitegemea hivyo huanza kwa herufi kubwa.
- c) Mwanzoni mwa majina au nomino mbalimbali mfano majina ya watu, vyeo kwa kifupi,mahali miezi, siku za juma na sikukuu.
- d) Kusisitiza jambo katika sentensi mfano alitaka kujua CHANZO cha mgomo.
- e) Kuonyesha anwani ya filamu, THE A HUNDREDS ,kitabu mfano GAMBA LA NYOKA.
- f)Hutumika katika ufupisho wa neno au maneno mfano S.L.P, ODM, UNEP.

herufi ndogo h

Hutumika katika maandishi isipokuwa pale ambapo sentensi mpya inapoanzaau nomino halisi
Ritifaa/ kibainishi ‘

Hutumika katika uandishi wa ving’ong’o ilikuyatofautisha kimatamshi.

Mfano ng’ara, ng’oa

Hutumika kuonyesha kudodoshwa kwa herufi katika neon hasaa katika mashairi.

Mfano n’kaenda,’ tawasifu (nitawasifu, tutawasifu, watawasifu)

Nukta mkato/koloni/nusu/;

- a) Hutumika kutenganisha sentensi ndefu sana . Ambao huonyesha kutua au kipumuo
Nilijiuliza maswali mbalimbali, kuhusu chanzo cha yeye kuachishwa kazi; lakini sikupata jawabu,
kwa sababu sikuona kosa katika utendakazi wake.
- b) Hutumiwa kuunganisha sentensi mfano subira ; huvuta heri.

Nukta pacha/ nukta mbili/koloni

- a. Hutumika kuorodhesha maneno mfano baba alimwambia alete : kalamu, vitabu, chaki na wembe.
- b. Hutumiwa kutenganisha saa , dakika na sekunde. Mfano 12: 35:o4
- c. Hutumika kuonyesha maneno ya msemaji badala ya kutumia alama za nukuu mfano Nilipokutana naye, nilitaka kujua ni kwanini amepote hivyo; alipenduka na kusema: nilikuwa nimtekwa nyara.
- d. Hutumika kutenganisha wahusika katika tamthilia mfano

Mwelusi :naliona janga likija kwa kasi mno

Patu : lipi hilo?

e.Huweza kutanguliza kifungu kirefu ambacho kimenukuliwa kutoka kitabuni

Alama ya mshangao/ kihisishi/alama hisi !

Hutumiwa baada ya viigizi

Mfano tulipoenda kwao tulisikia mlilo wa paka miow!

Hutumiwa kwa neon linalo onyesha hisia Fulani au mshangao. Mfano

Alas ! A ajali hiyo.

Nukta mbilina nakistari:-

Hutumiwa kudokeza ilikutoa mifano. Kwa mfano

Ukiambiwa uoge:- tafuta sabuni, maji na kitambaa cha kutoa uchafu mwilini

Mkato/ mkwaju(/)

a. Hutumika badala ya ‘au’ mfano Bi/Bw/Prof.

b. Hutumika katika nambari za kumbukumbu . mfano REF/13/07

c. Hutumikakatika kutenganisha tarehe, mwezi n siku mfano 27/1/2016.

Nukta dukukuku ...

Hutumika kuonyesha kuwa neon lililoashwa laweza kuwa la matusi , la aibu . ni njia y kuonyesha adhabu kwa lugha

Utingo Yule alitutusi... nilishangaa sana.

Huonyesha kuwa kuna usemi au menono yaliokatwa kabla ya kukamilika.

Alama za kiulizi/ kuuliza.?

Hutumika kuuliza jambo au kutaka jawabu

Mfano mbona unalia?

Hutumika kuonyesha iwapo mtu hana uhakika wa jambo au usemi fulani , hivyo hutumia alama za kiulizi

Mfano E. Kezilahabi au Mlokozi ni mwandishi wa kitabu cha GAMBA LA NYOKA?

mabano ()au paradesi []

Hutumika kufungia nambari au herufi za orodha. Mfano (a) (ii)

Hutumika katika tamthilia ilikufungia maandishi ya maelekezo ya jukwaani. Mfano

Natalia :(akitembea atembea) siamini ananifanyia haya!

Hutumika kuelezea mambo fulani yasio ya lazima katika sentensi lakini huwa na maana kutegemea na muktadha husika

Alipokuwa akirudi nyumbani ,alikutana na vijana wawili(walikuwa wamshikana mikono) alijifanya hajawaona na kwenda zake.

Alama za usemi au kunukuu(‘ ’)

a. Hutumika katika uandishi wa hotuba hasa mwanzo na mwisho wake.

b. Hutumiwa katika usemi hasili ambapo maneno yaliyosemwa hunukuliwa.

Mfano mama alisema, ‘ ’ nitaenda kwenye karamu kesho ‘ ’.hutumika badala ya kupiga mstari chini ya neo mfano ‘ ’uzalendo’’

c. Hutumika wakati neno la lugha tofauti linatumiwa katika lugha tofauti

Mfano tuliandaliwa ‘ ’indumbu’’ tulipoenda eneo la magharibi.

d. Hutumiwa usisitiza maneno katika sentensi au kifungu mfano

Ukija kwenye karamu hakikisha umevalia ‘ ’ rinda refu nyeusi’’

Kistari kirefu – na kifupi

i. Huonyesha kwamba neno Fulani limefika mwisho na huendelea katika mstari unaofuata.

ii. Hutumika katika uandishi wa tarehe. 12-6-2016.

iii. Hutumika kuunganisha sentensi mbili ambapo sentensi ya pili huwa ufafanuziwa sentensi ya kwanza.

iv. Mfano Haya maeneo maji hushinda yamepotea kila siku- mifereji ya kupitisha maji yalikuwa yamepasuka.

v. Hutumiwa mwanzoni mwa neno kuonyesha kuwa kunakiambishi ambacho kinahitajika. Mfano -pi? –ngineo, -eusi.

Kipumuo/koma/mkato

Honyesha :

a) Kupumzika kwa muda mfupi wakati wa kusoma.

b) Hutumika katika kutenganisha orodha ya vitu mbalimbali. Mfano alinunua:nyanya,vitunguu, mafuta na mboga.

c) Hutumika katika uandishi wa anwani za barua.

- d) Hutenganisha sentensi ambazo zingesababisha matatizo ya kueleweka zikisomwa kwa ujumla.
Mfano badala ya mamia, maelfu waliwasili.
- e) Hutumiwa baada ya baadhi ya vihisishi hasa kuuliza mfano je, ni yeye kweli?
- f) Hutumika katika tarakimu mfano 356,678. 120,000,05.

Taja matumizi mengine ya alama za uakifishaji.

USEMI HALISI NA USEMI TAARIFA.

Usemi halisi

Ni maneno halisi kama yalivyosemwa na mzungumzaji. Nyakati zote hutumika, alama za kunukuu, za hisi na za kiulizi hutumika. Hutangulizwa na herufi kumbwa.

Mfano ‘Alas! Gari limeanguka,’ Maria alishtuka.

Usemi wa taarifa

Huu ni usemi unaoripotiwa, ni maelezo yaliyosemwa na msemaji hutolewa maelezo tu bila kuyanukaa. wakati uliopita hutumika, alama za kuakifisha kama vile kiulizi na mshangao hazitumiki, nafasi ya tatu ndiyo inayotumiwa kwa umoja au wingi isipokuwa tu pale anayehusika msemaji.

Mfano Mwalimu alitaka kujua iwapo wanafunzi walimaliza zoezi.

SENTENSI

Ni mpangilio wa neno au maneno kadhaa yanayoleta maana

Kuna ina mbalimbali za sentensi

Sentensi sahili

Ni sentensi yenye muundo wa kishazi huru tu.

Huwa na kitenzi kimoja kikuu na huwasilisha wazo moja tu. Huchukuwa miundo miwili

a) Sentensi sahili ya kikundi tenzi pekee

Mfano

Analima, tuliwasili, walikaribishwa.

b) sentensi sahili ya kikundi nomino (KN) na kundi tenzi (KT)

mfano

Ongeri (KN)anasumbua(KT)

UCHAMBUZI WA SENTENSI SAHILI

Analolisoma

a-kiwakilishi nafsi

na- wakati uliopo

lo-kitendwa/shamrisho

li-kiendelezi

-soma- mzizi wa kitenzi.

Faith anaimba wimbo wa taifa.

Faith (nomino)

Anaimba (kitenzi)

Wimbo wa taifa (nomino)

Sentensi ambatano

Sentensi ambano ni sentensi sahili mbili au zaidi ambapo viunganishi hutumika katika kuunganisha sentensi moja na ingine . Alama za uakifishaji kama vile koma, mkato na nusu koloni hutumiwa katika sentensi za aina hii.

Mfano

Mama alienda nyumbani. Hakumkuta mwanawe. Alienda kumtafuta

Mama alienda nyumbani ingawa hakumkuta mwanawe,alienda kumtafuta.

Sentensi changamano

Ni sentensi ndefu inayochanganya sentensi sahili na ambatano. Ni sentensi inayoundwa kwa kishazi kimoja huru na na kishazi kingine tegemezi sifa hii huinyeshwa kwa kuwepo kwa kirejeshi amba au –o.

Mfano

Askari walio uwawa huko somaia, waletwa nchini leo asubuhi , kabla ya kupelekwa makwao walifanyiwa heshima yao ya mwisho na maombi kuandaliwa katika bustani ya Uhuru.

Sentensi huchananganuliwa kwa njia tatu kuu

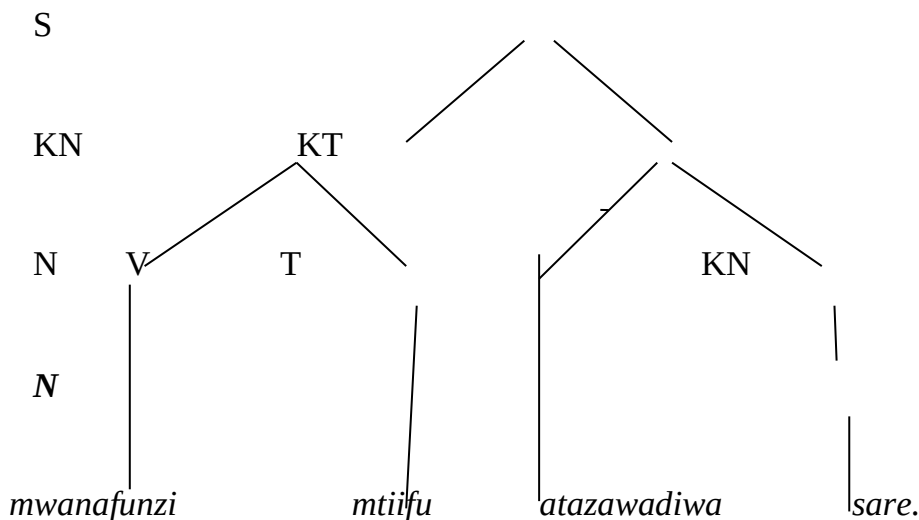
- *Visanduku*
- *Matawi*
- *Mstari.*

Njia ya mstari

Mwanafunzi mtiifu atazawadiwa sare .

S	→	KN+ KT
KN	→	N + V
N	→	mwanafunzi
V	→	Mtifu
KT	→	T+KN
T	→	atazawadiwa
KN	→	N
N	→	sare

Matawi

Visanduku

KN	S	
	KT	
	N	

Sehemu kuu za sentensi

Sentensi huwa na mkusanyiko wa maneno ambayo yamepangwa kwa utaratibu. Sehemu kuu za sentensi ni

Kiima

Kiarifa

Kirai

Kishazi

Kundi nomino/fungu nomino(KN/FN)

Kundi tenzi/ fungu tenzi(KT/ FT)

Kiima

Ni kipassio cha sentensi kinachodhihirisha mhusika katika usemaji. Ni nafasi inayokaliwa na kikundi nomino au nomino, pia ni mtenda katika sentensi.

Mfano

Wanamgambo walivamiwa na wanajeshi wa Kenya.

Kiima pia hupatika katika sentensi zinazo anza kwa kitenzi jina.

Mfano

Kucheza na kuimba kwake kunapendeza.

Kiarifa

Sehemu hii hutoa taarifa kuhusu kiima, ni sehemu ya sentensi iliyo na kitenzi.

Mfano

Dada anakimbia

KIRAI

Ni kipashio cha kimuundo kitokeacho kama nomino, kielezi au kivumishi katika sentensi.

Kuna aina mbalimbali za virai

Kirai nomino ni aina ya kirai ambapo nomino ama kiwakilishi chake ndicho hutangulia

Kira ikitenzi kitenzi ndicho hutangulia katika sentensi.

Kirai kielezi kielezi katika sentensi hutangulia

Kirai kihusishi kihusishi hutangulia kisha nomino hufuata.

Kirai kivumishi katika sentensi kivumishi ndicho hutangulia.

Kishazi

Ni sehemu ya sentensi iliyo na kiima na kiarifa, vishazi huwa huru au tegemezi. Vishazi huru

hujisimamia na kuwa na maana kamili ilhali vishazi tegemezi havijisimami na haitoi maana kamili, hutegemea vishazi vingine.

Kikundi nomino

Ni sehemu ya sentensi iliyona nomino au kiwakilishi chake, kivumishi, huwakisha mtenda au mtendwa, kitenzi jina. Pia huitwa kiima.

Kifungu tenzi

Ni sehemu ya sentensi inayotoa taarifa kuhusu nomino. Huwakilishwa na kitenzi au vitenzi zaidi ya moja, kielezi nomino.

MATUMIZI YA KWA

Hutumiwa kuonyesha nia ya neno- pamoja na

Mfano

Vijana kwa wazee waliwasili kanisani

Kuonyesha kuwa kitu Fulani kilitumiwa kufanyia jambo Fulani

Alienda kwa miguu

Alimchapa kwa mwiko.

Hutumika kuuliza maswali

Mfano

Kwa nini unapenda kusumbua?

Kwa nini unaenda?

Kuonyesha kuwa kitendo Fulani kinahusishwa na mtu Fulani

Mfano

Kukimbia kwa cheroni kunafurahisha.

Hutumika kuonyesha jinsi jambo lilivyofanywa, litakavyo fanywa

Mfano

Banati Yule alitembea kwa ujasiri.

Mtoto alioga kwa haraka iliasichelewe.

Kuonyesha sehemu ya kitu kizima

Mfano

Alipoulizwa mbili kwa nne hakujua.

Hutumika kuonyesha umilikaji

Mfano

Nitaenda kwetu

Kwangu ni kule.

Hutumika katika misemo au nahau na kwa kuunganisha maneno mawili sawa au yanayohusiana

Mfano

Tulionana naye ana kwa ana

Tuliandamana naye moja kwa moja hadi kwenye kituo.

Matumizi ya ni

Huonyesha dhana ya wingi

Mfano

Endeni

Njooni

Hutumika kama kielezi cha mahali au kuonyesha “ndani”

Ameingia shimoni

Mwanafunzi aliweka vifaa vyake sandukuni.

Hutumika kuelezea saa

Mfano

Ni wakati wa chajio.

Ni saa za machweo.

Hutumiwa kama vishio vya kuulizia, au viulizi

Mfano

Alienda lini?

Uliambiwa nini?

Hutumika kuonyesha matokea ya vitu.

VITATE.

Hebu tazama maneno yafuatayo na kwa kifupi ueleze yana sifa gani

Baba papa

Ngoa ng'oa

Faa vaa

Doa ndoa

Paka baka

Kupwa kubwa

Make the highlighted letters blink

Provide space for typing in the correct answer

Jibu

Maneno haya yanakaribiana kimatamshi japo maana ni tofauti.

Andika maana zaidi ya moja ya maneno yafuatayo:-

Barabara

Ila

Provide space for learner to type in

Majibu

Barabara – Njia kuu

-Sawasawa / shwari / sawa

2. Ila - kasoro / dosari

Zoezi 4

Kamilisha methali zifuatazo

Baada ya dhiki

Mti mkuu ukigwa

Mjinga akierevuka

Kinyozi

Riziki kama ajali

Simba mwenda pole

FARAJA

Wana wa ndege huyumba / huwa mashakani

Mwerevu yuko mashakani

Hajinyoi

Huitambui ijapo / ikija

Ndiye mla nyama

sauti, silabi na maneno

Sauti ndicho kipashio au kipengele cha chini kabisa katika lugha. Sauti hutumiwa kuunda silabi za maneno. Kwa mfano;

Maneno baba,oa na mjomba yameundwa kwa sauti zifuatazo:-

Baba ; b+a+b+a

Oa; o+a

Mjomba; m+j+o+m+b+a

Kabla ya kujenga maneno, sauti hizi hujenga silabi. Silabi ni tamko moja katika neno k.m.

; Ba+ba ; = baba

; O+a; = oa

; M+j+o+mba;= mjomba

; Ndwe+le; = ndwele

Kama inavyodhihirika katika mifano hii, silabi inaweza kujengwa na:-Konsonati + irabi b+a

Irabi peke yake / o/a

Konsonati peke yake m

Konsonati mbili +irabi a'mb+a

Konsonati tatu + irabi a' ndw+e

Zoezi 3

Kamilisha sentensi zifuatazo kwa kutumia kiambishi sahihi cha upatanisho wa kisarufi.

Ulinzi mkali __tahitajika wakati wa maonyesho ya ukulima.

Marashi hayo __nanukia vizuri.

Sukari __liyopo __nawatosha nyote.

Kucheza kwa vijana wetu __liwavutia watu wengi.

Pale ndipo __lipomwagwa takataka.

Kule __nakolimwa __nahitaji kupandwa mbegu za mchicha.

Mle __nakohamia __nataka kutakaswa.

Majibu:-

Ulinzi mkali utahitajika wakati wa maonyesho ya ukulima.

Marashi hayo yananukia vizuri.

Sukari iliyopo inawatosha nyote.

Kucheza kwa vijana wetu kuliwavutia watu wengi.

Mahali ambapo panapolimwa panahitaji kupandwa mbegu ya mchicha. .

Mahali ambako kunalimwa kunahitaji kupandwa mbegu za mchicha.

Mahali ambamo mnalimwa mnahitaji kupandwa mbegu za mchicha.

Ugali __napendwa na wakenya wengi.

Zoezi

Andika kulingana na maagizo yaliyo kwenye mabano

Nyumba iliyojengwa imebomoka (katika hali ya ukubwa)

Mito ile imefurika (hali ya udogo)

Kikoba kile kilichopotea kimepatikana (hali ya kawaida)

Kidole kilicho umia kimetibiwa (hali ya ukubwa)

Maduka ya rejareja yaliyofunguliwa yana bidhaa nyingi (hali ya udogo)

Kiguo kilichoraruka kimeshonwa (hali ya kawaida)

Jumba lililojengwa limebomoka

Vijito vile vimefurika

Mkoba ule uliopotea umepatikana

Dole lililoumia limetibiwa

Viduka vya rejareja vilivofunguliwa vina bidhaa nyingi

Nguo iliyoraruka imeshonwa

Ngeli ya KI-V

Ngeli hii hujumuisha nomino za vitu visivyo na uhai ambazo huchukua kiambishi ki cha upatanisho wa kisarufi katika umoja na vi katika wingi .Kwa mfano

Cheti kilikabidhiwa aliyefuzu

Vyeti vilikabidhiwa waliofuzu

Kijia kile kinaelekea mtoni

Vijia vile vinaelekea mitoni

Kitambulisho kilichopatikana barabarani ni cha Wafula

Vitambulisho vilivyopatikana barabarani ni vya akina Wafula.

Zoezi

Chagua kiambishi mwafaka ili kujaza pengo:-

Serikali itakabiliana vilivyo na ugonjwa ____naoua mifugo (a, i, u)

Serikali zitakabiliana vilivyo na magonjwa ____nayoua mifugo.(zi, ya, i)

Nyumba (umoja) ____kijengwa vizuri haibomoki. (a, i, zi)

Nyumba (wingi) ____kijengwa vizuri hazibomoki (zi, wa, ya)

Ulimi ____nawatia wengi matatani (i, u, zi)

Ndimi ____nawatia wengi matatani (zi, ya, i)

zi

NGELI YA U-U;

Ngeli hii hujumuisha nomino zinazorejelea vitu visivyoweza kuhesabika kama vile wema, ujinga, uji, udongo. Kwa kuwa vitu hivi haviwezi kuhesabika, kiambishi cha upatanisho wa kisarufi huwa U.

Mfano

Unga wa mchicha nafaka unatumika kupikia vyakula vingi kama ugali, chapatti, uji, mchuzi.

(Provide an animation/picture of a packet of amaranthus flour with ugali,cuisine, uji, chapatti in a kitchen environment)

Mchanga shambani umezombwa na mafuriko (Provide an animation/picture of flood water causing soil erosion)

Uzembe darasani utakufanya uporomoke.(Provide an animation/picture of a class with some

students sleeping as the teacher is teaching)

Utangulizi

Onyesha viambishi tamati katika vitenzi vifuatavyo kwa kutumia mkwaju.

Walikubaliana

kilisomwa

Zimekataliwa

Tumeimbisha

Highlight the following parts as the answers

– a/na

– wa

– li/wa

– i/sha

Kauli za kunyambua Kuendelea

f. Kutendea, hali hii huonyesha kupokea tendo

nguo zimeanikwa

k.m. Mti umepand/wa/

Nyama imechom/wa/

Mto umevuk/wa/

Shamba litalim/wa/

Vitenzi katika kauli hii huisha na na – wa, lewa au liwa

g. Kutendesha; - Katika hali hii mtu au kitu fulani husababisha mtu / kitu

Kingine kutenda jambo fulani

Pia hutumiwa kuonyesha hali ya kulazimisha

k.m. Kuendesha, rucha, pikisha, zamisha

Vitenzi katika kauli ya kutendesha huisha –ish, -esh, z, na, lish

Maudhui

Katika baadhi ya mashairi ujumbe, maudhui au habari wa mtunzi hujitokeza wazi lakini katika mashairi mengine ujumbe umejificha. Kwa mfano shairi hili ujumbe umejitokeza waziwazi kama vile watoto kuajiriwa, kunyimwa haki zao na kunyanyaswa.

Kazi ya ziada

Tafuta tahadhari zingine tano ambazo hukujifundisha katika somo hili na uambatanishe na michoro yake na zingine ambazo haziambatani na michoro

Provide a printable worksheet for the student to DRAW.jpg.

Uandishi wa Ratiba

Umewahi kualikwa kwenye sherehe ya arusi?

Unakumbuka msururu wa yaliyotendeka?

Pasi kuwa na ratiba, ingekuwa vigumu watu

kuelekezwa na matukio kupangika hadi ikawa

harusi ya kufana. Kabla ya siku yako ya

sherehe, shuhudia inavyoandikwa ratiba.

Kielelezo cha Ratiba

Ifuatayo ni ratiba ya arusi;

Ratiba ya Arusi baina ya Bi. Hidaya na Bw. Fikirini:

Siku: Jumamosi

Tarehe: 27 Nov 2009

Mahali pa sherehe:

Kanisa la mtakatifu Francis wa Assisi, Mlaleoni

Ukumbi wa Rahatele, Mlaleoni

8.30 – 9.30 asubuhi: Bi Arusi achukuliwa nyumbani kwa wazazi wake

9.30 – 10.00 asubuhi: Safari kuelekea kanisani

10.00 – 10.30 asubuhi: Kufika kanisani na kujiandaa kwa ibaada

10.30 – 12.00 mchana: Ibaada ya Arusi

12.00 – 12.30 mchana: Kupiga picha

12.30 – 1.30 Mchana: kuelekea kwenye ukumbi.

1. – 2.30 alasiri: Mlo na vinywaji

2. – 3.30 alasiri: Mawaidha:

Mwakilishi wa wazazi wa kuumeni

Mwakilishi wa wazazi wa kuukeni

Mwakilishi wa kanisa

Mwanakijiji

3.30 – 4.30 jioni: Kutoa zawadi

4.30 – 5.00 jioni: Kukata keki

5.00 – 5.15 jioni: Kutoa shukrani

5.15 jioni: Maombi ya kufunga sherehe na watu kufumukana

Ngeli ya Ya-YA

Ya-Ya; Ngeli hii hujumuisha nomino zinazorejelea vitu au matendo ambayo hayabainiki kama yako katika hali ya umoja au wingi na ambazo huchukua kiambishi Ya cha upatanisho wa kisarufi.

Mfano;

Maziwa yanahitaji kuchemshwa vizuri.

Mali yake yote yanatoka shambani mwake.

Mafuta ya petroli yamepanda bei maradufu.

Ngeli ya I-I

I-I; Ngeli hii hujumuisha nomino ambazo hazihesabiki na zinazochukua kiambishi I cha upatanisho wa kisarufi. Mfano;

Theluji katika mlima Kenya inayeyuka kwa kasi sana.

Chumvi inatia ladha katika chakula.

Kenya imetia sahihi mkataba wa maelewano ya kimaendeleo na Uchina.

NGELI YA KU

Ku; Ngeli hii hujumuisha nomino zinazotokana na vitenzi. Aghalabu nomino hizi hurejelewa kama nomino-kitenzi na huchukuwa kiambishi ku cha upatanisho wa kisarufi. Mfano;

Kukwea ukuta kwake kuliwashangaza wengi. (Provide an animation/picture of a girl scaling a wall at a supersonic speed and many spectators getting astonished)

Kuvuta sigara kwao kumewaletea magonjwa;

Ngeli ya Mahali

Ngeli ya mahali. Ngeli hii hugawika mara tatu kulingana na viambishi awali vya upatanishowa
kisarufi. Navyo ni;

Pa/po. Hiki huonyesha mahali mahsusi panapojulikana au panapoonekana. Mfano.
Pale barabarani pamemwagika petroli.

Hapo mlipoketi pana siafu.

Ku/ko Hiki huonyesha mahali kusiko dhahiri au kusikojulikana vizuri. Mfano.
Huku kuna starehe na anasa nyingi

Huko kwao kuna maendeleo mengi.

Mu/mo Hiki huonyesha mahali ndani ya kitu. Mfano.

Mle ukumbini mumejaa watu.
Shimoni mlimoingia panya mna nyoka.

Ngeli katika hali ya Udogo na ukubwa
Nomino katika hali ya udogo huingia katika ngeli ya KI-VI
nazo nomino katika hali ya ukubwa huwa katika ngeli ya LI-YA
kwa mfano;

NGELI YA U-YA

Ngeli hii hujumuisha nomino zinazorejelea mambo tusiyouweza kuyaona lakini tunaona matokeo ya
mambo haya. Nomino hizi ni kama vile ugonjwa, ubaya, ukubwa nk ambazo huchukua kiambishi
cha upatanisho U katika umoja na Ya katika wingi. Km.

Ulezi umekuwa mgumu sana siku hizi.

Malezi yamekuwa magumu sana siku hizi. (Provide an animation of parents on the dining tables in
deep thought of what to provide to malnourished their children with tattered clothes and empty
utensils)

Ugonjwa aliougua umemmaliza si haba.

(Provide an animation/picture of an emaciated person unable to walk due to effects of a disease)

magonjwa waliougua yamewamaliza si haba. (Provide an animation/picture of emaciated people unable to walk due to effects of diseases)

(Provide blinking hazards for the highlighted syllables)

NGELI YA U-ZI

Ngeli hii hujumuisha kundi la nomino ambazo huchukua kiambishi cha upatanisho U katika umoja na Zi katika wingi. Kwa mfano:

Ukuta umekamilika kujengwa.

Kuta zimekamilika kujengwa.

Uzi unafuma sweta.

Nyuzi zinafuma sweta.

Uta ulitumika katika mashindano ya kulenga shabaha ya wanajeshi.

Nyuta zilitumika katika mashindano ya kulenga shabaha ya wanajeshi.

MAZUNGUMZO KULINGANA NA MUKTADHA

Lugha utakayoitumia shuleni ni tofauti sana na utakayoitumia hotelini na hata unapozungumza na marafiki wakati wa likizo.

Ukweli ni kwamba matumizi ya lugha hutegemea muktadha.

Somo hili litakusaidia kuainisha miktadha tofauti na lugha inavyotumika humo.

Zoezi la 1

Kamilisha sentensi zifuatazo kwa kujaza viambishi awali vinavyofaa

Mwanafunzi ___lipongezwa ___lipofaulu katika mahojiano na wazazi wake

Wanafunzi ___lipongezwa ___lipofaulu katika mahojiano na wazazi wao.

Kifurushi ___lichobwa ___mepatikana

Vifurushi ___livyoibiwa ___mepatikana

Msitu ___nafaa ___hifadhiwa

Jino ___lilooza ___mengolewa

Meno ___liyozaa ___mengolewa

Majibu:

a, a

wa, wa

ki,ki

vi,vi

u,u

i,i

li, li

ya, ya

Provide positive reinforcement for the correct answer using 'vyema'.

Provide encouraging reinforcement for wrong answer using 'jaribu tena'.

Give the learner a chance of 2 trials before providing the correct answer.

USHAIRI

Akili By Mathias Mnyampala

Mpima jambo la mbele, huyo anayo akili,

Mpima hili na lile, hakosi mtu adili,

Hasa mtu kama yule, sifa anastahili,

Mtu hapati akili, ila mpima ya mbele.

Ili kufanikisha sherehe kama hizo ni lazima kuwe na mpango maalumu ambao utafuatwa ndipo sherehe ziendeshwe vizuri. Mpango huu huitwa RATIBA. Yaani utaratibu unaoonyesha matukio yanayotarajiwa kutendeka (hatua kwa hatua) Hatua hizi hujikita kwa muda uliowekwa. Shughuli fulani huchukua muda mahususi ambao huandikwa kwenye ratiba. Kwa kifupi, ratiba huonyesha jambo litakalofanywa, nani atakayehusika na wakati wa kutekeleza.

Ifuatayo ni ratiba ya arusi;

Tarehe: 27 Nov 2009

Mahali pa sherehe: Kanisa la mtakatifu Francis wa Assisi, Mlaleoni

8.30 – 9.30 asubuhi: Bi Arusi achukuliwa nyumbani kwa wazazi wake

9.30 – 10.00 asubuhi: Safari kuelekea kanisani

10.00 – 10.30 asubuhi: Kufika kanisani na kujiandaa kwa ibaada

12.30 – 1.30 Mchana: kuelekea kwenye ukumbi.

1. – 2.30 alasiri: Mlo na vinywaji
2. – 3.30 alasiri: Mawaidha:
3. – 4.30 jioni: Kutoa zawadi
4. – 5.00 jioni: Kukata keki
5. – 5.15 jioni: Kutoa shukrani
6. jioni: Maombi ya kufunga sherehe na watu kufumukana

Mambo yanayozingatiwa katika uandishi wa Ratiba

Katika uandishi wa insha ya ratiba mambo yanayozingatiwa ni;-

Kichwa cha ratiba

Mahali pa sherehe

Tarehe

Mwili wa ratiba

Upande wa kushoto huandikwa saa ya kufanyika kwa tukio nao upande wa kulia tukio lenyewe
linafuata hadi mwisho wa ratiba kulingana na matukio yalivyopangwa.

Ikumbukwe kuwa, uandishi wa ratiba hutegemea aina ya sherehe na muda uliotengwa. Muda
hurejelewa kwa kuzingatia utaratibu wa usomaji saa wa kimataifa.

Zoezi

Hebu tazama picha zifuatazo kisha uzipange ukizingatia utaratibu wa matukio katika sherehe hii.

Present a mix up of a prize-giving ceremony in this order

Hotuba ya mgeni wa heshima

Maombi ya kufunga mkutano

Wanafunzi kuketi ukumbini

Matumbuizo

- Maombi ya kufungua sherehe
Wazazi kufika
Hotuba ya mwenyekiti, halmashauri ya shule
Kutuzwa kwa zawadi
Hotuba ya mwenyekiti, jumuiya ya wazazi na walimu
Kutoa shukrani
Hotuba ya mwalimu mkuu
3. Wanafunzi kuketi ukumbini
6. Wazazi kufika
5. Maombi ya kufungua sherehe
4. Matumbuizo
11. Hotuba ya mwalimu mkuu
9. Hotuba ya mwenyekiti, jumuiya ya wazazi na walimu
7. Hotuba ya mwenyekiti, halmashauri ya shule
1. Hotuba ya mgeni wa heshima
8. Kutuzwa kwa zawadi
10. Kutoa shukrani
2. Maombi ya kufunga mkutano

Provide reinforcement as ‘hongera’ for correct order of events and ‘jaribu tena’ for incorrect order.
This should be organized in such a way that from the first event and every subsequent event there is
a response.

Allow two trials.

SHUGHULI

Katika sehemu hii, utapata maelezo zaidi juu ya somo husika. Bonyeza mada yoyote kati ya
zilizoorodheshwa ili ufaidi!

Matumizi ya lugha katika muktadha

Mojawapo ya sifa zinazotawala matumizi ya lugha katika jamii ni muktadha

lugha inatumika, wahasika na uhusiano wao pamoja na lengo la mawasiliano.

Katika sehemu hii unatakiwa kubonyeza mazoezi yaliyoorodheshwa ili uweze kujipima iwapo

umeyapata yaliyofunzwa katika somo hili. Vilevile unaweza kuupima uelewaji wako wa mada hata kabla hujashughulikia mafunzo ili uweze kujua unayopaswa kutilia mkazo zaidi.

Matumizi ya Lugha Shuleni

Hebu tuone vile muktadha wa shuleni unavyotawala matumizi ya lugha. Tazama na usikilize video ya mazungumzo kati ya mwalimu wa zamu na wanafunzi shuleni. Zingatia matumizi ya lugha katika muktadha huu halafu ujibu maswali yanayofuata.

Hitimisho

Imedhihirika ya kwamba lugha katika muktadha fulani hutawaliwa na lengo linalotokana na haja au shughuli inayoendesha katika muktadha huo, wahusika, uhusiano kati yao na umri wao.

Matumizi ya Lugha Mtaani

Tazama na usikilize video ya mazungumzo kati ya vijana mtaani.

Chunguza matumizi ya lugha katika muktadha huu halafu ujibu maswali yanayofuata

2. Ila - kasoro / dosari

- isipokuwa

Provide positive reinforcement for correct answers 'vizuri sana' and encouragement for incorrect answers 'jaribu tena'.

Allow learner to try twice then give correct answer

SHADDA

Maana mbalimbali za maneno 'barabara' na 'ila' zinatokana na kile tunachokiita shadda. Shadda ni mkazo unaowekwa kwenye silabi fulani za neno wakati wa kutamka ili kutoa maana inayolengwa na mzungumzaji. Mathalani, tulipoweka mkazo silabi ya pili ya neno bara'bara, tulipata maana yake ni sawasawa, shwari au sawa.

Tunapotamka neno lilo hilo, yaani 'barabara' bila kuweka mkazo wowote, maana yake inabadilika na kuwa njia kuu au baraste. Kama tulivyofanya katika neno barabara, tunaweza kuweka mkazo tunapotamka neno ila na kupata maana mbili tofauti.

Tunatambua kuwa tukiweka shadda baada ya silabi ya kwanza kama vile i'la, maana inayolengwa ni dosari au kasoro au udhaifu. Hata hivyo, tukitamka neno lilo hilo bila kuweka mkazo wowote, maana

inakuwa Isipokuwa au lakini.

Tanbihi

Ikumbukwe kuwa shadda na kiimbo hutawaliwa zaidi na alama hisi (!), kiulizi (?) na kikomo / kitone (.) katika maandishi. Bila shaka, tumetambua kuwa sentensi tuliyotamka ni ile ile. Hata hivyo, sentensi hiyo hiyo inaweza kutamkwa kwa namna mbalimbali na kuwasilisha ujumbe tofauti. Tunapoongea, sauti huweza kupanda na kushuka kutegemea lengo la mawasiliano. Kupanda na kushuka kwa sauti husababisha kuwepo kwa mkazo ambao hudhihirisha maana inayodhamiriwa na mzungumzaji. Mathalani, huenda msemaji angetaka: Kuarifu au kutoa kauli ya taarifa Kwa mfano, Nilifunguliwa lango.

Kuamrisha; Kwa mfano, Fungua lango!

Kutoa rai au ombi. Kwa mfano, Nifungulie lango.

Kuuliza Kwa mfano; Nifungue lango?

Kuonyesha hisia kama vile kushangaa, kubeza au kudharau.

Kwa mfano; Umefungua lango!

1. Kuarifu au kutoa kauli ya taarifa: Kwa mfano, Nilifunguliwa lango.

2. Kuamrisha; Kwa mfano, Fungua lango!

3. Kutoa rai au ombi. Kwa mfano, Nifungulie lango.

4. Kuuliza Kwa mfano; Nifungue lango?

5. Kuonyesha hisia kama vile kushangaa, kubeza au kudharau.; Kwa mfano; Umefungua lango!

MAANA YA KIIMBO

Ukirejelea sentensi ya Anakula nyoka maana tatu zinajitokeza kutegemea kupanda na kushuka kwa sauti (kiimbo) wakati wa kuzungumza kwa mfano.

Anakula nyoka. Hii ni kauli ya taarifa. Mtu anafahamishwa ujumbe.

Anakula nyoka!- Hii yaonyesha hisia labda za kushangaa. Mtu anashangaa kwa kusikia ujumbe huo na anarudia kwa njia inayoonyesha hisia za kushangaa.

Anakula nyoka? -Hii ina maana kuwa swali limeulizwa. Yawezekana mtu ameona kana kwamba

mwingine anakula hicho kinacholiwa, lakini hana uhakika na ndipo anauliza ili apate uhakika.

Umuhimu wa Shadda na Kiimbo

Tumeweza kutambua kuwa shadda hutokeza kwenye silabi katika neno tunapotamka.
Kiimbo nacho hutokeza katika sentensi tunapozungumza. Hizi ndizo tofauti za kipekee kati ya
Shadda na Kiimbo.

Shadda na kiimbo ni hali mbili za kimatamshi ambazo ni muhimu sana katika
mazungumzo. Kutokana na shadda, maana inayodhamiriwa katika neno hujitokeza. Vivyo hivyo, ni
kutokana na kiimbo ndipo tunaweza kubainisha anacholenga kuwasilisha mzungumzaji katika
sentensi.

Vitate na Vitanza Ndimi

Umemudu? Jiburudishe na uboreshe matamshi yako.
vitate

MAANA YA VITATE

Maneno yanayokaribiana kimatamshi lakini maana zake ni tofauti kama tulivyoona hapo awali huitwa
VITATE.

Kwa mfano

Zana ;sana,

Tosha ; tosa/toza.

Vitanza Ndimi

Hebu; Sikiliza vitanza ndimi vifuatavyo vikitamkwa kisha uvitamke kwa usahihi na kwa muda
uliopewa.

Viatu vile vitatu ni vya watu watatu waliotatua hali tata kwetu Jumatatu. (Tamka kwa sekunde 5)

Mamluki amerukia milki ya malkia na mali ya Miriamu. (Tamka kwa sekunde 5)

Wanawali wa Awali hawali wali wa awali ila wali wao. (Tamka kwa sekunde 5)

Ali hali kwa kila hali maana hana hali. (Tamka kwa sekunde 3)

Matata yenye utata unaotatiza ya dadake Tata yalitatuliwa na dadake Tatu. (Tamka kwa sekunde 5)

Maana ya Vitanza Ndimi

Bila shaka, umekabiliana na changamoto katika kutamka sentensi ulizopewa hasa kwa muda uliotolewa. Sentensi hizi ni mifano ya vitanza ndimi.

Hili ni fungu la maneno yanayotatanisha wakati wa kuyatamka kwa sababu ya kuwepo kwa sauti zinazokaribiana kimatamshi. Aghalabu watu wengi hukwama wanapojaribu kutamka vitanza ndimi na wengine hushindwa kuvitamka.

1.Hebu; Sikiliza vitanza ndimi vifuatavyo vikitamkwa kisha uvitamke kwa usahihi na kwa muda uliopewa.

Provide the following in sound. Get a person who can pronounce the given Kiswahili tongue twisters correctly and within the shortest time possible.

Viatu vile vitatu ni vya watu watatu waliotatua hali tata kwetu Jumatatu (Tamka kwa sekunde 5)

Mamluki amerukia milki ya malkia na mali ya Miriamu (Tamka kwa sekunde 5)

Wanawali wa Awali hawali wali wa awali ila wali wao (Tamka kwa sekunde 5)

Ali hali kwa kila hali maana hana hali (Tamka kwa sekunde 3)

Matata yenye utata unaotatitiza ya dadake Tata yalitatuliwa na dadake Tatu (Tamka kwa sekunde 5)

2. Hebu Vitamke vitanza ndimi vifuatavyo kwa usahihi na kwa muda uliopewa.

(Let the learners pronounce the tongue twisters within the given time. Then provide the right pronunciation in sound by getting a person who can pronounce the given Kiswahili tongue twisters correctly and within the shortest time possible. The learner can gauge their pronunciation)

Kadogo mdogo alifinyanga udongo wa kutengeneza vyungu vidogo (Tamka kwa sekunde 3)

Kuku wako na vikuku vyako haviko huko kwake viko kwako (Tamka kwa sekunde 3)

Lori lile la Lari lenye rangi limeregea rege rege. (Tamka kwa sekunde 3)

Mto ule umefura furifuri na kuwafurusha watu wenye safura. (Tamka kwa sekunde 4)

Hebu Vitamke vitanza ndimi vifuatavyo kwa usahihi na kwa muda uliopewa.

Kadogo mdogo alifinyanga udongo wa kutengeneza vyungu vidogo. (Tamka kwa sekunde 3)

Kuku wako na vikuku vyako haviko huko kwake viko kwako. (Tamka kwa sekunde 3)

Umuhimu wa Vitanza Ndimi

Vitanza ndimi vina umuhimu mkubwa hasa katika jamii kama ifuatavyo;

Huwafunza na kuwazoesha wanajamii kuwa na matamshi bora na hivyo kuimarisha matamshi.

Hujenga uwezo na ukakamavu wa kuongea au kuzungumza bila kutatizika.

Hufikirisha hasa ndipo mtu aelewe maana ya anachokisema.
Hukuza uwezo wa ubunifu.
Hunoa bongo za wanajamii ambao baadaye wanaweza kuwa walumbi.
Huburudisha wanajamii.
Hujenga stadi ya umakinifu katika kusikiliza.

Maana ya Methali

Methali ni semi fupi za kimapokeo zinazotueleza kwa muhtasari fikira au mawazo mazito yanayotokana na uzoefu na tajriba ya jamii .
Methali huwasilisha ujumbe wake kwa matumizi ya lugha ya mafumbo na inayojenga picha akilini mwa mwanadamu.

Zoezi 1

Onyesha kipande cha kwanza na kipande cha pili katika methali zifuatazo kwa kutumia alama ya mkwaju

Vita havina macho
Chovya chovya humaliza buyu la asali
Kuteleza si kuanguka
Chururu si ndo ndo ndo
Ngoja ngoja huumiza matumbo
Mwenye macho haambiwa tazama
Vita / havina macho
Chovya chovya / humaliza buyu la asali
Kuteleza / si kuanguka
Chururu / si ndo ndo ndo
Ngoja ngoja / huumiza matumbo
Mwenye macho / haambiwa tazama

The blue stroke indicates the division required. Provide positive reinforcement for correct answers 'vyema / vizuri' and an encouragement for wrong answers 'jaribu tena'

Sifa za Methali

Methali ni mojawapo ya vipera vya semi katika fasihi simulizi

Methali huwa na sifa zifuatazo;-

1. Huwa maneno machache yanayoweza kukumbukwa kwa urahisi. Kwa mfano: heshima si utumwa, Mwerevu hajinyoi
2. Mara nyingi huwa na vipande viwili kwa mfano,
Kipande cha kwanza..... Kipande cha pili
Mwangaza mbili..... Moja humponyoka
Asiyekubali kushindwa..... Si mshindani
Mchumia juani..... Hulia kivulini
3. Sifa nyingine ya methali ni kuwa hutumia picha au istiari. Istiari ni ulinganishi uliofichika ambapo maneno ya kulinganisha kama vile mithili ya, mfano wa na kadhalika hayatumiki.
Hebu tazama picha zifuatazo

Mpanda ngazi hushuka

Mtaka cha mvunguni sharti ainame

Ujana ni moshi ukienda haurudi

Dalili ya mvua ni mawingu

Kila ndege huruka kwa bawa zake

5. Methali nyingi hujengwa kwa kutia chuku au kutia chumvi. Kwa mfano

Polepole ya kobe humfikisha mbali

Ulimi ni upanga

Mfinyanzi hulia gaeni

Maji ya kifuu bahari ya chungu

6. Aghalabu kipande cha kwanza kinaweza kikapingana na kipande cha pili. Kwa mfano:-

Kipande cha kwanza..... Kipande cha pili

Haraka haraka haina baraka

Amani haiji ila kwa ncha ya upanga

Mtaka yote hukosa yote

Mwenye shibe hamjui mwenye njaa

Kulenga..... si kufuma

Umuhimu wa methali

Mbali na sifa zake methali pia zina umuhimu wake katika jamii. Kwa mfano:-

1. Kueleza na kutahadharisha jamii kwa mfano, Asiyeskia la mkuu huvunjika guu
2. Kuadilisha jamii kwa mfano, Umoja ni nguvu utengano ni udhaifu
3. Kufahamisha juu ya utamaduni, historia na mazingira ya watu, kwa mfano, Mwenda tezi na omo marejeo ni ngamani
4. Kupevusha akili, kwa mfano, Mpiga ngumi ukuta huumiza mkonowe

Sauti, Silabi na Maneno

Kabla ya kujenga maneno, sauti hizi hujenga silabi. Silabi ni tamko moja katika neno. kwa mfano,

Ba+ba ; = baba, O+a; = oa, M+jo+mba;= mjomba

Ndwe+le; = ndwele

Konsonati mbili +irabi mb+a

Konsonati tatu + irabi ndwe+le

Sentensi

Hebu tazama jinsi maneno tuliyojenga yanaweza kuunda sentensi.

Sentensi ni mpangilio wa neno au maneno kisarufi unaoleta maana.

Kuna aina tatu za sentensi.

Hizi ni Sentensi sahili, ambatano na changamano.

Sentensi Sahili huwa ni sentensi iliyojengwa kwa kitenzi kimoja.

kwa mfano

Mwanafunzi anasoma.

Mjomba amevaa kanzu.

Sentensi ambatano huwa ni sentensi mbili sahili au zaidi zilizounganishwa kwa kutumia kiunganishi, kwa mfano,

Dobi alifua nguo kisha akazipiga pasi.

Ekomwa amechaguliwa kama diwani na kisha akateuliwa kuwa meya.

Sentensi changamano huwa ni sentensi iliyoundwa na sentensi mbili sahili ambazo zinategemeana. sentensi moja sahili haiwezi ikawasilisha maana bila sentensi sahili ya pili. kwa mfano,

Yiene aliyepita mtihani wake vizuri amepata mfadhili.

Watoto wanaorandaranda mtaani watasakwa na kupelekwa shuleni

Mifano ya sentensi,

1. Wazazi hawashindwi kuwalea watoto
2. Kila mtu anapenda kuwa bingwa
3. Unafaa kuwa kimya katika maktaba
4. Vijana wanacheza mpira

Nomino na Vitenzi

Maneno yanayotumiwa kutajia vitu, viumbe, mahali, au hali kama tulivyoyaona huitwa NOMINO. Vile vile kuna maneno ambayo hutumiwa kurejelea vitendo katika sentensi. Maneno haya huitwa VITENZI. Kwa mfano, Kimbia

sukumana

Panda

Nawa

Mizizi na Viambishi katika Vitenzi

Hebu tazama vitenzi vifuatavyo;-

ana/pik/a

ata/pik/a

wata/pik/a

ameni/pik/ia

ana/imb/a

tuli/imb/iwa

mna/imb/iana

uli/imb/wa

Sehemu iliyo katika kisanduku huitwa mzizi wa kitenzi. Hii ni kwa sababu haibadiliki kitenzi kinaporefushwa mwanzo na mwisho wa mzizi.

Sehemu zinazotanguliza mzizi huitwa kiambishi awali[ana/pik/a], na zinazotokea baada ya mzizi huitwa kiambishi tamati [ana/pik/a] .

Vivumishi

Pia kuna maneno ambayo hutumiwa kueleza zaidi kuhusu nomino. Maneno haya yenye kutoa sifa huitwa vivumishi kwa mfano;

Gari nyekundu

Nyumba kubwa

Mzee kipara

Nyumba mbili

Kuna aina nyingine za maneno ambayo hutumika katika sentensi.Aina hizi ni;-

Viwakilishi ni maneno au viambishi vinavyosimama badala ya nomino kwa mfano,

1. Lendeni alikuja.Tunaweza dondosha nomino Lendeni na tukasema Alikuja.Hapa kiambishi a kinasimama badala ya nomino Lendeni
2. Maduka yote yalifungwa. hapa tunaweza dondosha nomino maduka na tukasema yote yalifungwa. yote ni kiwakilishi kinachosimama badala ya nomino maduka.
3. Wakulima walipata hasara mwaka jana.Wao walipata hasara mwaka jana.katika sentensi ya pili wao ni kiwakilishi kinachosimama badala ya nomino wakulima
4. Mambo unayoambiwa unafaa uyazingatie kwa makini.

Hayo unayoambiwa yafaa uyazingatie kwa makini. Hayo ni kiwakilishi kinachosimama badala ya nomino mambo.

Vielezi;ni maneno ambayo hufahamisha zaidi kuhusu kitendo.Yanajibu maswali kama vile kitendo kilitendeka wapi?vipi?namna gani?lini? na kilitendwa mara ngapi?

1. Baba aliamrisha kijeshi. Neno kijeshi ni kielezi.
2. Tulikimbia uwanjani mara nyingi. Neno mara nyingi ni kielezi.

Viunganishi ni maneno yanayotumika kuunganisha maneno mengine, vifungu au sentensi.

1. Chagua kitabu cha hisibati au cha sayansi. Neno au ni mfano wa kiunganishi.
2. Walifika vijana kwa wazee.

Vihisishi ni maneno yanayoonyesha hisia mbalimbali kama vile hofu,furaha, mshangao, wasiwasi na kadhalika.

1. La Hasha!sitakubali kashfa hiyo.

2. Salale!Mtoto huyo amenusurika ajali hiyo.

Vihusishi ni maneno yanayotumiwa kuonyesha uhusiano uliopo kati ya vitu viwili au zaidi.

1. Vitabu viko juu ya meza

2. Tangu mwakilishi wetu achaguliwe haonekani kijijini.

NGELI

Kwa mujibu wa upatanisho wa kisarufi, Kiswahili kina ngeli zifuatazo :-

Ngeli ya A-WA

Ngeli ya KI-VI

Ngeli ya U-I

Ngeli ya LI- YA

Ngeli ya I-ZI

Ngeli ya U-U

Ngeli ya Mahali PA-KU-MU,

Zoezi la 1

Ngeli hii hugawika mara tatu kulingana na viambishi awali vya upatanisho wa kisarufi.

Navyo ni;Pa/po. Hiki huonyesha mahali mahsusi panapojulikana au panapoonekana.

Mfano.

Pale barabarani pamemwagika petroli.

Ku/ko Hiki huonyesha mahali kusiko dhahiri au kusikojulikana vizuri.

Mu/mo Hiki huonyesha mahali ndani ya kitu.

Mle ukumbini mmejaa watu.

Nomino katika hali ya Udogo na ukubwa

Nomino katika hali ya udogo huingia katika ngeli ya KI-VI nazo nomino katika hali ya ukubwa

huwa katika ngeli ya LI-YA

Ni muhimu kukumbuka kuwa:-

Nomino zote za viumbe wenye uhai ziko katika ngeli ya A-WA

Nomino zote katika ngeli ya KU huundwa kutokana na vitenzi

CONTACT 0746-222-000 FOR SIMILAR RESOURCES.

Ngeli ya YA-YA huusisha nomino ambazo kwa kawaida huwa majina ya vitu majimaji.

ANDIKA KULINGANA NA MAAGIZO YALIYO KWENYE MABANO :-

Kijia kile kinaelekea mtoni

Mnyambuliko wa Vitenzi

MAANA YA MNYAMBULIKO

Mnyambuliko ni hali ya kuvuta kitenzi kwa kukipa viambishi tamati ili kuleta maana nyingine

Sehemu zilizo katika kisanduku zinaonyesha mnyambuliko katika kauli mbalimbali kama ifuatavyo

Sentensi zifuatazo zinahusu kitenzi katika kauli ya kutenda katika hali zilizotajwa.

Bainisha hali hizo na sentensi hizi

Kauli za kunyambua

Tenda - hii ni hali ya kufanya kitendo kwa mfano, cheka, imba, ruka ,safiri

Tendewa - mtu hutendewa kitu / jambo na mwingine.

Pia mtu / watu hutenda jambo kwa niaba ya mwingine / wengine

kwa mfano, Alichekwa, somewa, imbiwa, rukiwa, safirishwa.

Vitenzi katika kauli hii huishia na -iwa, -ewa, -liwa, lewa

Tendeka - Huonyesha kutendeka au kukamilika kwa jambo fulani. Wakati na mtendaji havitiliwi maanani. kwa mfano, Chekeza, imbika, rukika, safirika. Vitenzi katika kauli hii huishia na -ika, -ka

Tendean - Hii ni hali ya pande mbili kutendean, upande mmoja unatenda na ule mwingine unatenda vile vile. Vitenzi katika hali hii huishia kwa -ana

Kutendea - Kitenzi katika kauli hii hudokeza yafuatayo;

Kifaa fulani kilitumiwa kutekeleza kitendo Fulani

Kitendo kilitendewa mahali fulani

Sababu ya kitendo fulani

Kitendo kuelekea mtu au kitu fulani

Kitendo kilitendwa kwa niaba ya mtu fulani

Vitenzi katika hali ya kutendea huisha na -ia au -ea

KAULI ZA KUNYAMBUA II

Kutendea, hali hii huonyesha kupokea tendo

mfano,

Mti umepand/wa/

Vitenzi katika kauli hii huisha na - wa,- lewa au -liwa

Kutendesha; - Katika hali hii mtu au kitu fulani husababisha mtu / kitu

Kingine kutenda jambo fulani

Pia hutumiwa kuonyesha hali ya kulazimisha

kwa mfano, Kuendesha, rusha, pikisha, zamisha

Vitenzi katika kauli ya kutendesha huisha -ish, -esh, - za, na,-lish

Nukta mkato/ semi koloni hutumiwa kutenganisha sentensi iliyo ndefu sana. Kwa mfano:(1) Hakuna jambo rahisi maishani; kijana, ukitaka cha mvunguni lazima ujitolee na ustahamili kuinama.(2) Mto wa Nairobi umechafuliwa sana; Itabidi tuungane mikono kuusafisha na kuhakikisha kuwa maji yake ni safi na yanaweza kutumiwa na binadamu pamoja na wanyama.

1.Nukta pacha /koloni hutumika kutanguliza maneno yaliyo katika orodha.Mfano:Mama alienda sokoni akanunua matunda: maembe, mapera, mafenesi,parachichi, matikiti, mapapai na machungwa2.Kuonyesha maneno ya msemaji katika mtindo wa tamthilia kwa mfano:Cherop: Njagi yuko wapi?Kariuki: AmetokaCherop: Na Simiyu atakuja leo?Kariuki: Bila shaka.3. Kutenganisha saa na dakika au saa,dakika na sekunde.Mfano10:30, 11:25:32 4.Katika misahafu kama vile Korani na Bibilia kuonyesha sura na aya.Luka 3:7-12Yunus a.s, 4:163

Paradesi/mabano hutumiwa:

Kubainisha sauti za lugha mfano[a], [e], [i], [o], [u]

Kufungia nambari au herufi katika kuorodhesha. Mfano, kuwasili kula kulala na kadhalika

Hutoa maelezo kwa waigizaji kwa mfano, Achieng (akilia) Kwa nini unaniacha?

(anasinasina)Hutumiwa kutoa ufafanuzi zaidikwa mfano,Mombasa (mji wa pwani ya Kenya) ni maarufu sana kwa Utalii.Hubana kisawe cha maneno au kufungia maneno yanayotangulia au

maelezo kuhusu neno katika sentensikwa mfano Ami (nduguye baba) amefika.

Alama hisi hutumiwa kuonyesha hisia za moyoni kama vile furaha,

mshangao,uchungu,mshtuko,majuto, huzuni na kadhalika, Mfano:

1. Lo!mtoto amevunja sahani!
2. Hongera!
3. Umefuzu mtoto mzuri !
4. Laiti ningalijua! Nisingelimkopesha!
5. Pole! Sikujua ulipata msiba.

Kuna alama nyingine zaidi za kuwakifisha kama vile:

ritifaa (')

kiulizi (?),

mkwaju/mshazari (/)

alama za mtajo/za kunukuu/za usemi (")

herufi kubwa (H, E)

Kufikia mwisho wa somo hili uweze

Kutaja na kueleza baadhi ya sheria katika mashairi ya arudhi.

Kueleza ujumbe wa mtunzi wa shairi.

Maana ya Shairi

Kutokana na zoezi ulilofanya umeona kuwa shairi ni mtungo wa kisanaa wenye mpangilio maalumu kwa lugha ya mkato.

Asili ya shairi ni nyimbo.

Zamani watu walikuwa wakiimba nyimbo za:-

kuwabembeleza watoto walale

jandoni

harusi

Nyimbo hizo zikaja kuwekwa kanuni za utunzi kama vile vina, mizani, beti na kisha ushairi ukatokea.

Zoezi1

Sema kweli au si kweli.

Umuhimu wa shairi

Kufundisha maadili mema kama vile heshima, usafi, ukarimu, kusaidiana na kuvumiliana
Kuikosoa jamii na kuipa mwelekeo kama vile kurekebisha maovu kama ufidia, kujaribu kuishauri
jamii kuhusu jinsi ya kukabiliana na magonjwa kama vile ukimwi na njaa
Kuburudisha.

Mateso ya Watoto

1.Ninalia na kulia, nakumbuka na umia,
Namwomba naye Jalia, nipate cha kutumia,
Nikikumbuka dunia, nataka hata zimia,
Mateso yetu watoto, ni Mola anayejua.

2. Ofisa kanichukua, kule kwetu ni Bungoma

Nikaletwa Kaliua, nikamlelee Wema
Maendeleo amua, miezi sita kukwama,

3.Baba kuwa safarini,nanyimwa nacho chakula,

Malalo yangu bandani,kunukiwa na milala,
Mapema osha sahani,na mabaki ninakula.
Mateso yetu watoto,ni Mola anayejua.

4.Mwili wangu,kidhofika,babu auliza hali,

Nami kujibu nataka, mama kazidi ukali,
Wapi nitenda fika, ndugu kwa Mola wasili,

5. Nilikwenda migodini, napo kumbukumbu kovu,

La kufikiwa shimoni, mguu wangu mbovu,
Sasa nami masikini, nimebaki mlemavu,

Katika shairi ulilosoma umetambua ya kwamba:-

Lina beti tano- ubeti ni kifungu kimoja au mgawanyiko maalum unaopatikana katika shairi
Vina (kwa umoja Kina) ni sauti zinazotokea katika mwisho wa kipande cha mshororo.
Mizani ni silabi au tamko moja katika neno la shairi

mshororo ni msitari mmoja katika shairi
kibwagizo ni mshororo unaorudiwa katika beti

Maana na umuhimu wa kamusi

Kamusi ni kitabu kinachohifadhi maneno yanayopatikana katika lugha fulani katika kipindi fulani cha wakati. Kamusi ni muhimu sana kwa jamii:

Hutoa maelezo ya maana za maneno na kutupa ufafanuzi unaotusaidia kuelewa maana za maneno mapya au mazito tunayokumbana nayo katika lugha.

Hutuwezesha kufahamu namna maneno yanavyoendelezwa

Hutuangazia aina ya neno yaani kama neno ni nomino, kitenzi, kiwakilishi, kivumishi, kielezi, kihisishi au kihusishi

Hutuelekeza namna ya kutumia neno fulani. Aghalabu kamusi nyingine zinapotoa maelezo ya neno hufuatiliza na kuonyesha jinsi neno linavyotumiwa katika sentensi

Hutudokezea visawe vya maneno

Hutuonyesha kama neno hubadilisha umbo lake katika wingi toka umoja

Hufahamisha namna kitenzi kinavyoweza kunyambuliwa

Mpangilio wa maneno

Kamusi huyapanga maneno kwa njia ambayo humrahisishia mtumiaji kuyarejelea kama ifuatavyo:

Maneno hupangwa kwa utaratibu wa kiabjadi au kialfabeti kuanzia A - Z kwa mfano

Amana

Amani

Bakuli

Baraza

Baridi

Chai

Chura

Daima

Dira

Wehu

Yai

Zama

Ikiwa sauti za kwanza katika maneno zinafanana kwa mfano kama katika maneno Amana na Amani, mtu huenda kwa sauti ya pili, ikiwa pia hizo zinafanana, huenda kwa ya tatu au ya nne kama hali hiyo inajitokeza kwa sauti ya tatu, huendelea na hali hii mpaka sauti zitakapotofautiana, hapo ndipo huangalia ile inayokuja kwanza kiabjadi.

Maneno hupangwa kwa njia elekezi. Pale juu pembeni mwa ukurasa huwekwa neno linalotangulia kutolewa maelezo katika ukurasa huo. Haya humrahisishia mtumiaji kukadiria kwa wepesi pale atalipata neno analolitafutia maana na hivyo kuokoa wakati.

Iwapo neno ni kitenzi, kiambishi 'ku' kinachotangulia vitenzi hudondoshwa. Hivyo:

Kuchota huwa Chota

Kufariji huwa Fariji

Kupamba huwa pamba

Kusafiri huwa Safiri

Kutembea huwa Tembea

Matumizi ya Vifupisho

Kamusi hutumia vifupisho kuonyesha aina za maneno ya Kiswahili, mathalani;

(N) - Nomino

(T) - Kitenzi

(V) - Kivumishi

(W) - Kiwakilishi

(E) - Kielezi

(U) - Kiunganishi

(I) - Kihisishi

Hali kadhalika, kunavyo vifupisho vya maneno mbali mbali vinavyotumika katika kamusi navyo ni kama vile;

Taz ikimaanisha; tazama

M.f ikimaanisha; mfano

K.v ikimaanisha kama vile

N.k ikimaanisha; na kadhalika

M.t ikimaanisha; methali

Ms ikimaanisha; msemu

Nh ikimaanisha; nahau

Umoja na Wingi

Kamusi pia hutambulisha umoja na wingi wa nomino.

Kitenge (N) vi -(vi-ni kiambishi kinachoonyesha wingi wa kitenge yaani vitenge)

Binadamu (N) (Hii haikuwekewa kiambishi chochote kwani hubakia vivyo hivyo katika umoja na wingi)

Shamba (N) ma ;(ma-ni kiambishi kinachoonyeshawingi wa shamba yaani mashamba)

Mgomba (N) mi - (mi -ni kiambishi kinachoonyesha wingi wa mgomba yaani migomba)

Kufikia mwisho wa somo hili uweze:-

Kujeleza maana ya tahadhari

Kutaja na kueleza sifa za matumizi ya lugha katika tahadhari

Kufasiri ujumbe katika picha na alama za tahadhari

Kueleza umuhimu wa tahadhari

Maana na matumizi ya Tahadhari

Zoezi ambalo tumekamilisha hapo awali linahusiana na alama za tahadhari. Tahadhari ni ujumbe unaotoa ilani au onyo kwa watu ili kuwatanabahisha kuhusu jambo fulani. Jambo tunalotanabahishwa nalo huenda likawa la hatari au jambo ambalo mtu hafai kulifanya kwani linaweza kuwa na madhara fulani. Aghalabu ujumbe katika tahadhari hutolewa kupitia kwa maneno yaliyoteuliwa kwa uangalifu na kuwekwa kwa muhtasari. Aidha, ujumbe huu hupitishwa pia kwa njia ya michoro, picha, alama au ishara. Kwa mfano;

Tahadhari hizi zinatolewa kwa njia ya michoro au ishara. Tahadhari zinazotolewa kwa njia hii huweza kufupisha ujumbe mrefu ambao ungehitaji kuelezwa kwa maneno mengi. Hata hivyo, michoro na ishara hizi huhitaji kufasiriwa ili watu waelewe maana ya ujumbe unaowasilishwa.

Kwa upande mwingine, kuna tahadhari nyingine zinazopitishwa kwa njia maneno pekee ila michoro au ishara. Tahadhari kama hizi zimetamalaki katika pakiti za bidhaa tunazotumia manyumbani mwetu au pakiti za dawa kwa mfano.

Tahadhari huweza kuwekwa mahala maalumu ambapo tahadhari inahitajika na ambapo zitaonekana kwa urahisi. Mathalani tahadhari nyingi za barabarani huweza kuwekwa pahala palipo wazi na ambapo tahadhari hiyo inahitajika zaidi. Iwapo pana pahala penye mteremko, itawekwa kwani ndipo panafaa

Kwa upande mwingine, baadhi ya tahadhari huwekwa kwenye mavazi kama vile shati

Matumizi ya Lugha katika tahadhari

Lugha ya tahadhari ina sifa zifuatazo:-

Lugha ya tahadhari ni sahili

Lugha huwa rahisi kueleweka

Aghalabu maneno huandikwa kwa herufi kubwa na kwa wino mzito

Mara nyingi huandikwa kwa rangi nyekundu ili kutilia mkazo ujumbe unaowasilishwa.

Hutumia viakifishi kama vile alama hisi au kiulizi ili kuuja ujumbe.

Kutokana na mifano ya tahadhari uliyopewa, jibu maswali yafuatayo kwa kusema kama ni kweli au si kweli

Lugha ya tahadhari ni sahihi (kweli / si kweli)

Onyo / ilani huandikwa kwa herufi kubwa na wini mzito (kweli / si kweli)

Mara nyingi ilani haziambatani na mchoro (kweli / si kweli)

Ilani / onyo hazieleweki kwa urahisi (kweli / si kweli)

katika tahadhari za hatari, mchoro ya kuogofya hutumika (kweli / si kweli)

Utangulizi

Tazama picha ifuatayo na utaje inahusisha sherehe gani?

Je, Ratiba ni nini?

Ili kufanikisha sherehe kama hizo ni lazima kuwe na mpango maalumu ambao utafuatwa ndipo sherehe ziendeshe vizuri.

Mpango huu huitwa RATIBA. Yaani utaratibu unaoonyesha matukio yanayotarajiwa kutendeka (hatua kwa hatua)

Hatua hizi hujikita kwa muda uliowekwa.

Shughuli fulani huchukua muda mahususi ambao huandikwa kwenye ratiba.

Kwa kifupi, ratiba huonyesha jambo litakalofanywa, nani atakayehusika na wakati wa kutekeleza.

Mahali pa sherehe: Kanisa la mtakatifu Francis wa Assisi, Mlaleoni

Ukumbi wa Rahatele, Mlaleoni 8.30 - 9.30 asubuhi: Bi Arusi achukuliwa nyumbani kwa wazazi wake

9.30 - 10.00 asubuhi: Safari kuelekea kanisani

10.00 - 10.30 asubuhi: Kufika kanisani na kujiandaa kwa ibaada

10.30 - 12.00 mchana: Ibaada ya Arusi

12.00 - 12.30 mchana: Kupiga picha

12.30 - 1.30 Mchana: kuelekea kwenye ukumbi.

1. -2.30 alasiri: Mlo na vinywaji

2. - 3.30 alasiri: Mawaidha:

3.30 - 4.30 jioni: Kutoa zawadi

4.30 - 5.00 jioni: Kukata keki

5.00 - 5.15 jioni: Kutoa shukrani

Ikumbukwe kuwa, uandishi wa ratiba hutegemea aina ya sherehe na muda uliotengwa.

Muda hurejelewa kwa kuzingatia utaratibu wa usomaji saa wa kimataifa.

Umuhimu wa Ratiba

Ratiba ni muhimu kwa sababu;

Hufahamisha shughuli za sherehe,

Hubainisha mfuatano wa shughuli,

Huonyesha mgawanyo wa muda,

Hufahamisha wanaopaswa kutenda majukumu fulani maalamu,

Huwawezesha wahusika kujiandaa ipasavyo,

Hujulisha, kwa ujumla, kiini cha sherehe,

Huhakikisha mtiririko mzuri wa shughuli na matumizi bora ya muda.

MWISHO

F1 TOPICAL REVISION

QUESTIONS

A SERIES OF TOPICAL REVISION FOR KISWAHILI QUESTIONS IN THIS CLASS.

***An Intensive Analysis of Past KCSE
Questions. Candidates are Hereby
Advised to Keep attention to this
Crucial Quick Revision Kit.***

For Marking Scheme/Answers

CALL/WHATSAPP 0746 222 000

INSHA

1. INSHA ZA KIUAMILIFU

1. Andika mahojiano baina ya mkuu wa wilaya na mwandishi wa habari kuhusu utovu wa usalama wilayani mwako.
2. Hali ya usalama imekuwa ikizorota katika lokesheni yako. Andika barua kwa chifu wa eneo lenu ukionyesha visa vya ukosefu wa usalama na upendekeze njia za kukabiliana na hali hiyo.
3. Umealikwa katika ofisi ya mkuu wa wilaya kupendekeza njia za kukomesha uadui unaotokana na ukabila nchini. Andika mazungumzo jinsi yalivyoendelea.
4. Wewe ni kiranja anaye husika na masomo shuleni mwako. Mwandikie kiranja Anayehusika na masomo katika shule jirani ukiwaalika wanafunzi wake katika

mjadala shuleni mwako. Ambatanisha ratiba itakayofuata siku hiyo.

5. Andika insha ya mazungumzo ya simu kati ya Kirubi na Ojilo.
 6. Safari ni hatua.
 7. Tatizo la vijana wanaorandaranda mijini haliwezi kutatuliwa. Jadili
 8. Namna ya kupika Ugali.
9. Umeteuliwa kuwa Mwanachama wa Kamati andalizi ya mkutano wa Harambee ya Kuwachangia vilema mkoani mwenu. Tayarisha ratiba itakayofuatwa katika mkutano huo.
10. Bahati ni judi
 11. Nchi itaendelea ikiwa elimu itaimarishwa Jadili
 12. Ndoto ya ajabu
 13. Toa maoni yako kuzishauri serikali za nchi za kiafrika jinsi ya kutumia vyema misaada wanayofadhiliwa na mataifa ya kigeni
 14. Mawasiliano yatakavyokuwa mwaka 2100
 15. Adui mpende
 16. Si lazima kusoma ili kufaulu maishani. Jadili

2. INSHA ZA KAWAIDA

1. Andika insha itakayotamatika nakweli dunia ni mwendo wa ngisi, ina masalata wengi.
2. Elimu bila malipo nchini Kenya ina changamoto zake. Jadili
3. Eleza namna katiba mpya inavyofaa kutetea nafasi na hadhi ya jinsia ya kike.
4. Ajira ya watoto ina madhara mengi. Fafanua.
5. Zigo la kuliwa halilemei.
6. Andika insha itakayomalizikia kwa :
....mkuu wa askari aliwaeleza kuwa ikiwa njia hizo zingetumika, uhalifu ungezikwa kwenye kaburi la sahau
7. Mwenye kovu sidhani kapoa.
8. Elimu ya bure inayotolewa na serikali katika shule za msingi za umma humu nchini, imekuwa na athari mbalimbali. Jadili.
9. Andika insha itakayomalizikia maneno yafuatayo:-
....aliyakumbuka mashauri ya mamake ambayo aliyakaidi. Machozi yalimbubujika alipojiona kadhoofika kiafya jinsi ile; mguu mmoja duniani, mwingine kaburini.
10. Uhaba wa kazi ni tatizo sugu katika nchi zinazoendelea. Jadili.
11. Andika kisa kinachodhihirisha ukweli wa methali: “**subira huvuta heri**”
12. Andika insha itakayoishia kwa maneno haya:-nilipiga magoti chini na kumshukuru Maulana kwa kuyanusu maisha yangu.

UFAHAMU

1. ***Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali.***

Panografia ni tendo, maandishi, picha au michoro inaoonyesha au kueleza uchi wa mtu au vitendo vya ngono kwa ajili ya kuchochea ashiki ya kuifanya. Mambo haya machafu huwasilishwa ana kwa ana kupitia sinema, magazeti, vitabu, muziki, televisheni, tovuti na kanda za kunasia picha na sauti.

Ponografia imekuwepo tangu jadi, hasa katika nchi za magharibi. Lakini sasa limekuwa tatizo sugu. Hii ni kwa sababu imeenea kote ulimwenguni mithili ya moto mbugani wakati wa kiangazi. Kuenea kwake kumechangiwa na mambo kadha wa kadha. Mchango mkubwa zaidi ukiwa umetokana na kuimarika kwa vyombo vya teknolojia ya habari na mawasiliano. Hata hivyo, kazi hii hubuniwa au kutengenezwa na makundi mbalimbali ya watu. Miongoni mwa hawa ni watu wasiojali maadili. Pili, kuna wale wenye matatizo ya kisaikolojia na kijamii. Wao hutengeneza na kueneza uchafu huu kwa lengo la kuvuruga madili katika jamii au kuchukiza wanajamii waadilifu. Kundi lingine ni lile la wanaoichukulia ponografia kama nyenzo ya kutosheleza ashiki zao. Kwa mfano, baadhi ya wanamuziki hutumia **ponografia** kuvutia wateja na hivyo kuzidisha mauzo yao.

Kushamiri kwa wimbi na uonyeshaji wa ponografia kuna athari kubwa kwa jamii hasa watoto. Ingawa watu wengine hudai picha hizi haziwaathiri, upo ushahidi kuonyesha kuwa wale wanaotazama picha za ngono hupata matatizo. Lazima ieleweke kwamba kinachoonekana kwa jicho au kusikika kwa sikio huathiri fikira au hisia. Picha za matusi zinachangia kwa kisasi ikubwa kuharibu akili. Badala ya kuzingatia mambo muhimu kama vile masomo, watu huanza kutafakari mambo machafu.

Vijana wengi ni kama bendera, huyaiga wanayoyaona na kuyasikia. Hii ni tatizo linalowafanya kuacha mkondo wa maadili. Hivyo basi wengi hushawishiwa kuingilia shughuli za ngono mapema kabla hawajakomaa kimwili, kiakili na kihisia. Matokeo yake ni ukahaba, utendaji mbaya shuleni, mahudhurio mabaya darasani na mimba zisizotarajiwa. Vijana wengi huacha shule kabisa huku wengine wakiambukizwa magonjwa ya zinaa ambayo yanaweza kuwaletea mauti.

Yasemekana kuwa akili za binadamu hunasa zaidi mambo yanayowalishwa kwa picha na hivyo basi matusi haya yaweza kudumishwa katika kumbukumbu zao. Tabia mbaya kama vie ushoga, ubasha na usagaji huwa matokeo yake na hata matokeo ya vijana hugeuka wanapoanza kuiga mitindo mibaya ya mavazi yanayoanika uchi wao. Hali kadhalika, lugha, ishara na miondoko inayohusiana nanmgono huibuka. Yote haya yanakinzana na desturi za mwafrica. Si ajabu visa vya ubakaji vinaongezeka kuchapo. Utazamaji wa picha chafu aghalabu huandamana na maovu mengine kama vile unywaji pombe na matumizi ya vileo ambavyo huchochea uchu wa ngono na kuibua tabia za kinyama.

Kuendelea kuzitazama picha hizi huzifanya nishai na hisia za watu kuwa butu, huondoa makali kiasi kwamba hata katika uzima mtu hupoteza mhemko na kugeuswa kuwa mtegemezi wa ponografia. Tatizo hili linaenea kwa vishindo mjini na vijijini. Ipo haja ya dharura kuikinga jamii kutokana na malezi haya yasiyo na kizuizi.

Kuuongeza ufahamu wa umma wote kuhusu uovu wa picha hizi, watu wazima kuwajibika kwa kuwalinda na kuwahimiza vijana kuhusu maovu haya na wale wenye midahilishi, video na sinema kutowaruhusu vijana kutazama uchafu huu kunaweza kuwa maana ya kuyakinga au hata kuyaepuka madhara ya ponografia. Ni sharti pia sheria izuie na kupiga marufuku utengenezaji na uenezaji wa upungufu huu. Bila shaka, sheria na hatua kali za ziweze kuchukulia dhidi ya waivunjao. Hali kadhalika, wazazi wasijipweteke tu bali wawaelekeze watoto wao ipasavyo na ila mtu alitekeleze jukumu lake.

- (a) Yape makala uliyosoma anwani mwafaka
 (b) Toa sababu za kusambaa kwa uchafu unazozungumziwa katika taarifa
 (c) **‘Bendera hufuata upepo’**. Thibitisha ukweli wa usemi huu kulingana na makala
 (d) Ni kwa nini ni muhimu kuwakanya vijana dhidi ya uchafu huu?
 (e) Ni hatua zipi zinazofaa kuchukuliwa dhidi ya aina ya uozo unaozungumziwa na mwandishi?
 (f) Fafanua msamiati huu kimuktadha
 (i) **uchu**
 (ii) **wasijipweteke**
 (iii) **nishai**

2. Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali.

Ilikuwa Jumamosi. Nilifika nyumbani kwangu saa moja jioni. Tangu nistaafu miaka miwili awali sikupenda kuchelewa Taarifa ya Habari.

Mwezi mmoja ukawa umepita tangu nipewe pesa za kiinua mgongo. Mwezi mmoja mzima nilikuwa katika shughuli za kulipa deni hapa na kulipa karo huku. Kuwekeza kwenye mradi ule na kununua hili. Sasa shilingi laki mbili tu zilikuwa zimesalia katika benki.

Watu wengi walinshawishi nijaribu kilimo cha mahindi. Bei ilikuwa imeanza kuimarika. Katika taarifa ya habari jioni hiyo, Waziri wa Kilimo alitangaza bei mpya. Shilingi 1,500 kwa kila gunia. Nami nilikuwa naanza kuumakinikia mradi huu.

Baaada ya taarifa, nilikoga, nikala na nikaenda kulala. Kwa sababu ya uchovu, usingizi ulinichukua mara moja.. Usingizini niliota. Katika ndoto niliutekeleza mradi wangu. Msimu huo wa kilimo nilitenga ekari kumu za shamba langu. Wataalamu walinishauri kuwa wakati mzuri wa kulima ni wa kiangazi. Mwezi wa Januari ulipoanza tu nilitafuta trekta na kulima. Malipo yalikuwa shilingi 1,200 kila ekari. Katikakati ya mwezi wa Machi, nilitafuta trekta la kutifua shamba tena kwa gharama ya shilingi 15,000 ekari zote kumi. Kufuatia ushauri wa manyakanga wa kilimo, nilipa shilingi elfu kumi na tatu kupiga shamba lote haro.

Mwishoni mwa mwezi huo, nilienda mjini kutafuta pembejeo. Kwanza, nililipa shilingi 20,500 kwa magunia 15 ya mbolea. Kisha nilinunua magunia manne ya mbegu ya mahindi yenye uzani wa kilo 25 kwa shilingi 3,300 kila gunia. Mwezi wa Aprili ulipotimia tu, niliamua kupanda. Ili nipate mazao bora, nilipanda kwa tandazi. Gharama ilikuwa shilingi 1,000 kila ekari. Mvua ilinyesha vizuri na baada ya siku saba mahindi yalianza kuota. Ilifurahisha kuhesabu mistari ya kijani iliyonyooka. Hali hii iliwezekana tu baada ya kuajiri vijana wa kuwafukuza korongo na vidiri ili wasifukue mbegu mchangani.

Baada ya mwezi mmoja, hatua ya kupalilia ilifika. Nilitafuta vibarua wa kupalilia. Malipo yalikuwa shilingi 700 kila ekari. Kumbe kupalilia kulichochea mtifuko wa mahindi. Punde yakawa yanarifika magotini. Hii ikawa ishara kuwa yanahitaji kumwagiwa mbolea ya kunawirisha iitwayo ‘amonia.’ Gharama yake ikawa shilingi 1,300 kila gunia. Hivyo, nikalipa shilingi 19,500 kwa magunia kumi na matano..

Mahindi yalibadilika kimiujiza. Ghafla tu yalirefuka na kunenepa mashina. Yalibadilika rangi yakapiga weusi. Shamba liligeuka likawa kama msitu wa rangi ya kijani iliyokolea. Wapita njia walijababha mimea na juhudi zangu. Shamba langu sasa likawa kielelezo. Maafisa wa kilimo wakawa

kila siwanawaleta wakulima wengine kujifunza siri ya ufanis wangu. Hapo nikaanza kuhesabu mavuno nitakayopata kukadiria faida. Nilipuuza kabisa ushauri wa wahenga kuwa ‘Usikate majani, mnyama hajauawa.’

Bila taarifa wala tahadhari mvua ikatoweka. Hayakupita majuma mawili mahindi yakaanza kubadilika. Juma moja baadaye mahindi yalinyauka. Badala ya mahindi, shamba likageuka la vitunguu vilivyochomwa na jua. Makasio yangu ya faida yaliyeyuka jinsi ufanyavyo moshi.

Lakini ‘Muumba ndiye Muumbua.’ Siku moja mawingu yalitanda na mvua ikanyesha. Muda is muda mahindi yalianza kunawiri. Kumbe tukio lililonivunja moyo lilikuwa laja. Siku moja mvua kubwa ilinyesha. Asubuhi nilipotoka nje nilipigwa na butwaa. Barafu ilitapakaa pote. Shamba lilikuwa limetapakaa barafhuku majani ya mahindi yamechanika kama nyuzi. Niliugua. Baada ya wiki moja, nilipata nafuu. Nilipotazama upande wa shamba nikaona dalili za majani mapya ya mahindi yakianza kuchomoza. Maumbile ni kitu cha ajabu kweli.

Muda si mrefu mahindi yalirudi hali yake tena, kisha yakakomaa. Harakati za kutafuta watu wa kuyakata na kuyakusanya zilianza. Gharama ya shughuli hii ikawa shilingi 5,000. Kuvuna, kusafirisha kutoka shamba na kukoboa kwa mashine magunia 200 yakachukua shilingi 20,500. Kufikia hapo nilikuwa nimetumia takribani shilingi 192,700. Gharama nyingine zilikuwa za usafiri, gharama ya dharura na usimamizi, usumbufu wangu binafsi, gharama ya magunia na kadhalika. Mahindi yalipokuwa tayari kwenye magunia nilifunga safari kwenda mjini kutafuta soko. Niliposhuka tu niliona gazeti. Habari motomoto siku hiyo ilikuwa: ‘MAHINDI GUNIA 900/=.’ Niligutuka usingizini.

Maswali:

- a) Andika kichwa mwafaka kwa kifungu hiki cha habari.
- b) Msimulizi alikuwa na kiasi gani cha pesa katika benki baada ya mradi kukamilika?
- c) Taja matatizo **matatu** yaliyotisha mradi wa msimulizi wa kukuza mahindi.
- d) **Eleza maana ya methali zifuatazo:**
 - (i) Usikate majani, mnyama hajauawa.
- e) Eleza mambo **mawili** yaliyosababisha msimulizi asipate faida alivyotarajia.
- f) Kwa nini msimulizi alisema maumbile ni kitu cha ajabu?
- g) **Eleza maana ya:**
 - (i) kiinua mgongo.
 - (ii) manyakanga wa kilimo.

3. Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali.

Mtoto anapozaliwa huwa ni malaika wa Mungu. Hutaraji kuongozwa kwa kila njia ili awe mwana mwelekea. Jukumu la kulea mtoto huanzia nyumbani. Wako baadhi ya watu ambao wanaamini kuwa jukumu hili muhimu hutekeleezwa bora na mama; wengine husema kuwa ni jukumu la baba. Ni kweli kwamba mtoto huwa na mama yake kwa muda mrefu zaidi ya baba lakini kivuli cha baba hakikosi kumwandama na **kumwathiri** maisha yake.

Uongozi wa mama huanzia siku ya mwanawe kuingia ulimwenguni. Kwa hivyo, mama zaidi ya baba huwa ndiye **chanzo cha chemichemi** ya maisha ya mwanawe. Mtoto kwa kawaida ana tabia ya kuiga kila jambo analoliona na kusikia na mambo ya awali ajifunzayo hutokana na mamaye.

Je; mtoto huiga kutokana na mama pekee? Kila utamaduni hasa huku kwetu Afrika, una taratibu zake zilizopangwa kuhusu malezi ya watoto. Kwa mfano; akina baba wengine wanaoishi maisha ya kijadi huonelea kwamba ni jukumu lao kuwalea watoto wa kiume. Kwa hivyo mvulana anayekulia katika mazingira haya **akishachuchuka** kiasi cha kujua lipi zuri lipi baya huanzia kuwa mtoto wa baba zaidi ya kuwa wa mama. Baba humuathiri mtoto wake kwa kumshauri kuhusu maneno ya kiada ya wanaume. Hupenda kukaa naye katika uga wake kwa kumshauri kuhusu maneno ya kiada ya wanaume huku akimkataza kukaa jikoni na kumsisitizia kuwa wanawake ni tofauti naye. Aidha, humfunza sifa kama vile ushujaa na uvumilivu kwa namna ambayo huona kuwa ni ya kiume. Pindi mtoto anapoonyesha tabia za kikekike, baba hujiandaa kuzitadaruki kwa kumkaripia. Baba hutaka kujiona mwenyewe katika hulka ya mwanawe.

Baba kama huyu humpa nafasi ndogo sana mkewe ya kumwongoza mtoto wake wa kiume kwa jambo lolote hata kama wakati mwingine ni la heri. Kwa upande mwingine baba huyu huwa na machache ya kuzungumza na bintiye kwa kuwa huona kuwa si stahili yake kufanya hivyo. Mtoto wa kike huachiwa mamake. Lakini kutokeapo jambo la kulipima mama huona linampita kimo, humwita baba kuingilia kati na aghalabu baba naye humwagiza dadake aje atoe suluhisho mwafaka.

Ulezi kama huu una nafasi yake katika jamii, lakini ni lazima tukiri kuwa pia unaendeleza maisha ya fawaishi na kuanzisha **taasubi** ambayo hatima yake ni mwanamke kukandamizwa na mwanaume. Wazazi walio na mwelekeo huu katika malezi yao hufikiri kuwa wataishi na watoto wao katika mazingira finyu na kwa hivyo waendeleo kuwapulizia pumzi za kuhilikisha. Lakini ni sharti wakumbuke kuwa wao sio walezi peke yao na wala mtoto hawezi kuishi peke yake na kuwa na tabia ya kipekee. Leo ataishi kwao lakini kesho itambidi atoke aone ulimwengu. Kila atakapotia mguu ataona mambo mapya yatakayompa tajriba mpya na mawazo mapya ambayo aghalabu yataendelea kuiathiri **hulka** yake. Iwapo tabia alizozipata kwa wazazi wake hapo awali zilikuwa na misingi isiyokuwa madhubuti na mielekeo finyu, zinaweza kuwa pingamizi katika maingiliano yake na watu wengine. Mambo haya yanatuelekeza katika kufikiri kwamba maisha ya siku hizi hayaruhusu ugawaji wa kazi ya malezi ya namna ya baba na mama wa kijadi. Baba na mama ni walezi wa kwanza ambao kwa pamoja wanapaswa kuwaelekeza watoto wao katika maisha ya ulimwengu uliojaa bughudha na ghururi. Ni lazima wazazi watambue tangu awali kuwa katika malezi hakuna cha ubaguzi. Hakuna, mambo ajifunzayo mtoto wa kiume ambayo hayamhusu mtoto wa kike. Uvumilivu, bidii, utiifu na kadhalika ni sifa zinazomwajibikia kila mtoto kama vile upishi, ukulima na usafi. Mwanamke tangu azali ameumbwa kuwa mama na haipasi kulazimishwa kuchagua baina ya mtoto wa kike na kiume. Mapenzi na wajibu wa wazazi yapaswa yasiwe na mipaka bali yawe maridhawa kwa watoto wote.

Maswali

- (a) Toa kichwa mwafaka cha makala haya
- (b) Kulingana na kifungu hiki, taja mambo **mawili** ambayo yanaweza kuwa hatari kwa malezi ya watoto
- (c) Kwa nini baba humpa nafasi ndogo sana mkewe ya kumwongoza mtoto wa kiume katika jambo lolote hata kama wakati mwingine ni la heri
- (d) Eleza mambo **mawili** ambayo ni ya manufaa katika ulezi jadi
- (e) Kulingana na makala haya, ushahidi gani unaonyesha kwamba kuna kutegemeana katika ulezi jadi?

- (f) Taja sifa **mbili** ambazo baba humfundisha mwana wa kiume
- (g) Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumika kaktika kifungu hiki:
- (i) **Chanzo cha chemichemi...**
 - (ii) **Akishachuchuka...**
 - (iii) **Hulka.**

4. Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali.

Habari kuwa watoto chini ya miaka mitatu 'huwindwa' kitandani na kuraushwa na wazazi wao waende shuleni mwendo wa saa kumi na moja asubuhi ni za kusikitisha.

Kwa mujibu wa ripoti za wataalamu wa elimu ya watoto wachanga (ECD), watoto hao hutakikana kuwa darasani kabla ya saa kumi na mbili asubuhi.

Wanapowasili wao huanza kufukuza ratiba ya masomo ambayo huwapatia muda mfupi mno wa kula, kucheza, kupumzika na hata kuchunguza afya na usalama wao.

Badala ya kuondoka mapema kuelekea nyumbani, wengi wao hufika saa za usiku pamoja na wazazi wao wakitoka kazini. Wanapowasili nyumbani wanapaswa kuoga na kupata chakula cha jioni kwa pupa ili wafanye mazoezi waliyopewa na walimu wao.

Mazoezi hayo huwa ya masomo yote matano huku kila somo likiwa na zaidi ya maswali thelathini. Badala ya kupumzika mwishoni mwa juma, watoto hao huhitjika kuhudhuria shule siku nzima ya Jumamosi. Jumapili wanatakiwa Kanisani na hali hii hujirudia mpaka muhula umalizike. Ikiwa ulidhani watapewa nafasi ya kupumzika wakati wa likizo, umekosea kwa sababu watoto hao huhitajika kuhudhuria shule. Hili limekuwa likiendelea hata baada ya Wizara ya Elimu kupiga marufuku kusomesha wakati wa likizo.

Wazazi-hasa wale wanaofanya kazi mijini- wamekuwa wakiunga mkono mtindo huu kwa sababu unawaondolea mzigo wa malezi na gharama ya kuwaajiri walezi.

Wataalamu wanasema matokeo ya hali hii ni watoto **wakembe** wenye afya na **maadili** mabaya kutokana na kuchanganyishwa akili na walimu wanaowataka wajue kila kitu wakiwa na umri mdogo.

Kuwashinikiza watoto wakembe wahudhuria shule na zaidi ya hayo wajue kila kitu kuna madhara mengi. Kwanza kabisa, kuraushwa kwa watoto macheo waende shule kunawanyima fursa ya kulala na kupumzika. Utafiti unaonyesha kuwa watoto wanahitaji kulala na kupumzika kwa zaidi ya saa 12 kwa siku. Hii ina maana kuwa mbali na muda mfupi wanaolala na kupumzika mchana kutwa, watoto wanapaswa kutumia usiku mzima kwa usingizi.

Hii huwasaidia kukua wakiwa na afya nzuri hasa kiakili. Matokeo ya kuwarausha watoto hao waende shule saa hizo huwafanya wakose furaha mbali na kuwafanya wachanganyikiwe kiakili.

Pili, kuwalazimisha watoto wakae darasani kuanzia saa kumi na mbili asubuhi hadi saa kumi na mbili jioni huwa kunawanyima fursa ya kucheza na kutangamana. Wataalamu wa afya ya watoto wanapendekeza kuwa watoto wachanga wanapaswa kucheza ili viungo vya miili yao kama moyo, akili, mapafu na kadhalika vifanye kazi vizuri.

Kinyume na watu wazima ambao hufanya kazi nzito nzito na kuwawezesha kufanya mazoezi, watoto huwa hawafanyi kazi hizo. Wazazi na walimu wanapaswa kufahamu kuwa kazi ya watoto ni mchezo na wana kila haki ya kupewa furaha ya kucheza wakiwa shuleni na hata nyumbani.

Tatu, wazazi wengi ambao hufurahia kuwaachia walimu jukumu la kuwalea watoto wao huku wao wakiwa kazini huwa wanasahau kuwa sio kila mwalimu ana maadili yanayopaswa kuigwa na

mwanawe. Ingawa tunawatarajia walimu wawe mifano bora ambayo inaweza kuigwa na kila mtu, ukweli ni kwamba baadhi ya walimu hawajui maana wala hawana maadili. Hatari ni kwamba watoto **wakembe** husoma kwa kuiga wakubwa wao na ikiwa walimu wanaoshinda nao shule wamepotoka kimaadili, kuna uwezekano mkubwa wa watoto hao kupotoka pia. Hii ndiyo sababu wazazi wengi wamekuwa wakilalamika kuwa wanawao tabia mbaya ambazo hawaelewi zilipotoka.

Kila mzazi anayejali maisha ya mwanawe anapaswa kutekeleza jukumu lake la kumlea na kumwelekeza jinsi anavyotaka akue. Ni kinaya kuwa wanawatarajia wanawao wawe na tabia na maadili kama yao ilhali hawachukui muda wa kukaa nao na kuwaelekeza.

Nne, kuwawinda, kuwaamsha, kuwaosha na kuwalazimisha watoto waende shule kila siku hata ingawa hawataki huwa kunawafanya wawe wategemezi wasioweza kujipangia na kutekeleza mambo kivyao.

(TAIFA LEO, IJUMAA, FEBRUARI 5, 2010)

MASWALI.

- (a) Ipe taarifa anwani mwafaka
- (b) Mwandishi anatoa maoni gani kuhusu ratiba ya masomo?
- (c) Eleza athari za mfumo wa elimu unaoangaziwa hapa
- (d) Ni ushauri upi unaotolewa kwa wazazi ?
- (e) Taja mbinu zozote **mbili** za lugha alizotumia mwandishi
- (f) Eleza **maana** ya maneno haya kama yalivyotumiwa katika taarifa.
 - (i) **‘huwindwa’ kitandani**
 - (ii) **Maadili**
 - (iii) **Kuwashinikiza...**
 - (iv) **Wakembe...**

5. UFAHAMU

Nchi zetu za Afrika zinakumbwa sana na ukosefu wa mvua. Inasemekana ya kwamba jangwa linazidi kutanda katika bara hili, kwa hivyo ni wajibu wetu kujiandaa na kuchukua hatua kadha wa kadha ili tuweze kupambana na ukavu huu, kwani wahenga walisema, “Uwahi udongo uli maji.”

Kwa hakika ukavu huu unasambaa katika bara hili na unatutia hofu kubwa. Imekuwa sana tunategemea nchi za kigeni kutusaidia. Tukichunguza zaidi sababu kubwa ya ukosefu wa mvua ya kutosha ni ukataji wa miti. Kwa hivyo tuhakikishe kuwa tutapanda miti kwa wingi wakati wa mvua. Serikali ya Kenya inahimiza sana upandaji wa miti katika sehemu mbalimbali za nchi. Pia lazima tuhakikishe kwamba baada ya mche kupandwa, kufanywe mipango na kupatikane watu ambao wataiangalia na kuipalilia hadi itakapokuwa mkubwa. Ni wazi kwamba tumetilia mkazo wa kupanda miche lakini hatujazingatia miche hii kuangaliwa kwa kunyunyiziwa maji wakati wa ukame.

Hatua ya kuchimba visima, katika sehemu zenye ukavu ni jambo la muhimu sana, kwani maji ya visima yataweza kutumika majumbani na pia kunyunyizia mimea. Maji kwa binadamu ni kitu muhimu sana kwa sababu bila ya maji hakuna uhai. Huko Australia, visima vingi vimechimbwa katika sehemu zenye ukame kwa minajili ya kuwapatia wakazi wa sehemu hizo maji ya nyumbani, mifugo na kunyunyizia mimea.

Maji ya mvua na yale yanayochuruzika mitaroni, hukusanywa na kutumiwa kwa kunyunyizia mimea. Mashamba yanayonyunyuziwa maji ya aina hii, hunawiri na kustawi sana. Maji ya mito ambayo huchuruzika baharini, lazima tuyatumie baada ya kuiondoa chumvi ndani yake. Vile vile, tujaribu tuwezavyo kupanda mimea ambayo itatupa chakula cha kutosha ili tuweze kujitegemea badala ya kuzitegemea nchi za kigeni.

- (a) Mwandishi ametumia methali “uwahi udongo uli maji” akimaanisha nini hasa?(alama 3)
- (b)“Haitoshi tu kupanda miche na kutulia”. Kulingana na yaliyomo katika taarifa hii, ni hatua gani zingine zinazohitajika ili kufaulu katika mradi huo wa upanzi? (alama 3)
- (c) Taja jitihada zozote mbili zinazochukuliwa na serikali ili kukabiliana na shida ya ukosefu wa mvua / maji(alama 4)
- (d) Kwa nini maji ya baharini hayatumiwi moja kwa moja? (alama 2)
- (e) Kwa nini nchi nyingi za bara la Afrika zinategemea nchi za kigeni? (alama 3)
- (f) Maneno yafuatayo yametumiwa kuleta maana gani? (alama 5)
 - (i) Kutanda_____
 - (ii) Miche_____
 - (iii) Kunyunyizia_____
 - (iv) Hunawiri_____
 - (v) Kustawi_____

6.UFAHAMU

Thamani ya shilingi ; tokea ibuniwe kama sarafu ya kuendesha biashara, inadunika kila kukicha. Tukirudisha nyuma gurudumu la wakati tutaweza kuchungulia na kujionea mengi ambayo yalikuwa yaweza kununuliwa kwa uwezo wa sarafu moja tu ya shilingi. Fungu la machungwa, au mkungu mzima wa ndizi au tita la kuni – haya yote yalikuwa yaweza kulipiwa shilingi tu kabla ya kumiliki kama mali yako. Kweli zama hizo, shilingi ingeweza kukushibisha na usilale na njaa.

Shilingi yenyewe ilikuwa na miujiza mingine. Thamani yake kwa miaka na miaka, ilikuwa ni ile ile na athara kama vile za kuanguka kwa thamani ya pesa ilikuwa ni jambo geni kabisa katika janibu hizi. Kwa wengi wa wakazi wa huku, athari hizo za kuanguka kwa thamani ya shilingi au Sarafu zozote zile za kilimwengu kama vile dola thabiti, yalikuwa ni matukio ambayo yalijulikana huku kama ndoto za vitabu vya historia tu. Ndoto hiyo leo ni ukweli mgumu usioaminika. Hali imewia kuwa ngumu zaidi na shilingi imekuwa chepechepe na ni shida kuitumainia kukunufaisha kwa chochote kile ila ukiwa na uraibu wa sigara moja mbili au ukiwa wataka kununua pipi tatu kwa kuondoshea ukakasi unaotokana na kuvuta sigara.

Shilingi ‘haingiari ikaua’ Enzi hizo zimepita na kamwe hazitarudi tena. Leo mifumo mbalimbali ya kiuchumi duniani imo katika gharika kweli kweli kwani adui ‘inflesheni’ amefaulu kuzizorotesha na kuziacha katika hali dhaifu viongozi mbali mbali kote duniani wakitawazwa, tamko lao la kwanza ni kupambana na adui huyu na kuingia katika utawala wao na kujitolea kupambana naye adui huyo kama yumo katika vita vya kufa na kupona.

Uchumi mwingi umenyauka. Fikira na wataalamu wengi wenye kufahamu sayari ya uchumi wangali wamekaukiwa na mbinu za kumwagusha adui huyo ili maisha yarudie ile hali ambayo ilikuwa yadumu kila mahali ulimwenguni. Vitabu vya historia havisaidii kitu kwani fani yake adui huyu ilikuwa bado haija wakumba binadamu.

Usawazishaji wake ‘inflesheni’ wategemea mawimbi ya thamani za sarafu maalumu za kilimwengu. Wakati zinapokuwa makini na hazianguki kutokana na thamani zake, biashara na thamani ya shilingi zetu huwa pia shwari na zenye kurahisisha uendeshaaji na upangaji wa biashara. Lakini mawimbi yake yakianza kugharikisha thamani za sarafu hizo, shilingi nayo huwa kama yalewalewa katika bahari ambayo haina upeo.

Maswali

- a) Toa tofauti mbili baina ya shilingi ya zamani na ya sasa (alama 4)
- b) Mwandishi wa taarifa hii alichochewa na nini hasa hadi akaandika? (alama 3)
- c) Kuna ithibati gani kutoka taarifa kuonyesha kuwa kuanguka kwa thamani ya shilingi ni tatizo kubwa duniani? (alama 4)
- d) Mwandishi ametumia jazanda nyingi ili kusesitiza unyeti wa swala hili; kwa mfano ... tukirudisha nyuma gurudumu la wakati..... taja na uelezee jazanda nyingine zozote mbili na uelezee maana ya kila moja (alama 4)
- e) Kuna faida gani thamani ya sarafu maalumu ulimwenguni inapokuwa thabiti? Toa ithibati zako kutoka taarifa (alama 2)
- f) Eleza maana ya maneno haya kulingana na muktadha wa taarifa hii (alama 3)
 - i) Inflesheni
 - ii) Janibu
 - iii) Mawimbi

7.UFAHAMU

Yaonekana watu hawajali usanifu wa Kiswahili katika Afrika Mashariki kwa sababu hakuna chombo chenye uwezo wa kutoa uamuzi kuhusu istilahi na matumizi ya lugha. Katika Mashairi na tungo zingine umepenya katika riwaya na unazusha tisho kubwa kwa Kiswahili sanifu. Maneno Kama vile kua, tua, sikia na lia huandikwa na wengi kana ‘kuwa, tuwa, sikiya na liya.’

Matumizi ya lugha isiyo sanifu kama haya yaweza kuvumilika yakiwa katika lugha ya mazungumzo au ya mashairi. Maandishi sanifu na wastani yanatakikana kusesitizwa. Kukosa kutumia mtindo mmoja wa kuandika maneno ya Kiswahili kunazusha mawazo kwamba kila moja yuko huru kuandika kiswahili vile apendavyo. Ikiwa tunafanya bidii kuandika maneno ya kiingereza kama vile ‘saw’, ‘sew’, ‘sow’ na ‘soul’ kwa kutumia irabu inayotakikana ni kitu gani kinachotushawishi kuandika ‘sikiya’ badala ya ‘sikia’? Tunahitaji chombo chenye uwezo katika eneo zima la ulimwengu wa kiswahili ili kusuluhisha masuala kama haya.

Baadhi ya watu wanaweza kuwa na hofu kwamba kuanzishwa kwa Kamati au Baraza kama hilo kutaweza kuhatarisha hali ya kiingereza katika Afrika Mashariki, hasa katika Uganda na Kenya. Hofu kama hiyo haipaswi kuwepo kwa sababu kama nilivyoielezea, kusaidea matumizi ya kiswahili sanifu hakuizuii nchi kufuata sera ya lugha inayopendelea kiingereza vile vile ni wazi kwamba kiingereza si

lugha ya Uganda, Kenya au Tanzania. Katika Afrika Mashariki kiingereza kitabaki kuwa lugha ya kigeni yenye umuhimu wa mawasiliano ya kimataifa na maandishi ya kitaaluma. Afrika Mashariki itaendelea kutumia kiingereza katika elimu ya juu na kuiwezesha kunufaika na maandishi ya kitaaluma na kiufundi.

MASWALI

- (a) Pendekeza anwani mwafaka kwa taarifa hii? (alama 2)
- (b) Kwa nini mwandishi anaona kuwa Kiswahili hakitiliwi maanani katika Afrika Mashariki? (alama 4)
- (c) *Kinachohitajika ili kiswahili kiweze kuimarika ni nini?*
- (c) Ni jambo gani hasa linalomshawishi mwandishi kuona kuwa Kiswahili sharti kiimarishwe? (alama 3)
- (e) Unafikiri kilichochangia udunishaji huu wa kiswahili ni nini? (alama 4)
- (f) Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yaliyotumika katika taarifa (alama 4)
- (i) Usanifu
- (ii) Umepenya
- (iii) Sera
- (iv) Kielelezo

8.(UFAHAMU)

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Ama kweli maishaya vijana wa kisasa yanatofautiana na kuhitilafiana pakubwa na yale ya wazee wao. Sio katika mavazi, mienendo, mitazamo, mawazo na mielekeo tu ball pia katika kipengele kingine chochote utakachofikiria. Yote haya ni vielelezo vya jinsi *kizazi* cha leo kinavyoishi katika ulimwengu ambao ni kivuli tu cha ule wa vizazi vilivyotangulia. Baadhi ya watu wameieleza hali hii kuwa maisha sio jiwe. Kwao basi, si ajabu katu kuwaona vijana wakizungumza lugha yao ya kipekee au wakivaa nguo zinazobana ajabu na kudhiirisha bay ana maungo yao badala yakuyasitiri.

Hata hivyo, watu wengi wameonelea kwamba hali ya maisha ya vijana wa leo ni maasia yanayotokana na utundu na hata ukatili wao. Upande huu umetoa rai kwamba *kizazi* hiki kisingepotoka kama tu kingezingatia na kustahi utamaduni wa wahenga wao ambamo wazazi wao ndimo walimokulia. Wanazidi kufafanua kuwa nyendo hizi za miaka ya nyuma zilithamini sana amali kama uaminifu, heshima kwa wazee ama wakuu, bidii, ushirikiano, ukarimu, unyenyekevu, hadhari katika kiia jambo, utiifii na pia kujitegemea. Yote haya yamesahaulika ama tuseme yamepuuzwa katika "utamaduni wa kisasa".

Swali linalozuka sasa ni je, tunapaswa kuwahukumu vijana wa leo kwa kutumia vigezo au masharti gani? Tuwapige darubini kwa kutegemea hali ili vyo hivi leo duniani ama tuwapime kwa mujibu wa jinsi maisha ya baba na babu zao yalivyokuwa. Jibu la swali hili ni gumu na sharti lifafanuliwe kwa makini lisije likaegemea upande wowote.

Mathalan, ni jambo lisilopingika kuwa maisha ni utaratibu unaothirika na hi vyo kubadilika daima. Angalia kwa mfano jinsi maendeleo ya elimu, sayansi, mawasiliano na hata ufundi yalivyoyageuza maisha siku hizi. Yamkini vijana wa barani Afrika wakaona na hata kuzungumza kwa wenzao kutoka Uropa, Asia na Marikani bila hata kimyanyuka hapakwao nyumbani. Athari ya filamu, video, vitabu, magazeti, majaridani, haikadiriki. Kiasi yamewafanya vijana hata kupevuka kabla ya wakati wao.

Isitoshe, mambo haya yameweza kuwazuzu; kuwaaminisha kuwa yale wanayojifunza ni kweli.

Matokeo yamekuwa ni wao kuudunisha utamaduni wao wa asm na kuupapia ule wa wageni waiiowaathiri. Tuisahau kuwa ujana ni tembo la mnazi na rahisi kwao kubadili mawazo.

Lakini hatuwezi kuwasamehe vijana wanaokosa akiii razini kwa kupotoshwa na kucharika na yote wanayoyapokea kutoka ugenini na hivyo kuanza kudhalilisha utamaduni wa Waafrika. Hata hivyo, badala ya kiiwakashifu wanapotea njia ama kuwapongeza wanapotenda yale tunayoyategemea tu ni wajibu mkubwa wa w'azazi kuwaongoza na kuwasaidia vijana kuwa na uwezo mkubwa na kufanya uteuzi mwafaka katika maisha yao.

Maswali:

- (a) Kulingana na mwandishi, kundi linalodai kuwa 'maisha siojiwe'linamaoni gani?
(alama 2)
- (b) Kulingana na taarifa uliyoisoma ni jinsi gani vijana wa kisasa wangeziepuka athari mbaya. (alama2)
- (c) Kwa mujibu wa taarifa hii, utamaduni wa Kiafiika una manufaa.Yataje. (alama 4)
- (d) Mwandishi anaposema Mambo haya yameweza kuwazuzua na kuwaaminisha vijana kuwa yale wanayojifunza ni kweli anamaanisha nini? (alama 4)
- (e) Mbalina wazazi, mmakundiganimengineya watu
Ambayo yanapaswa kutoa mawaidha kwa vijana? (alama 3)
- (f) Kwa maoni yako vij ana wanapas wa kufanya uteuzi wa namna gani katika m vutano him wa tamaduni ? (alama2)
- (g) Eleza msamiati ufuatao kama ulivyotiimiwa katika makala .
- i) maasia
- ii) razini (alama2)
- h) Andika methali moja ambayo inafiki taarifa hii (alama 1)

9.Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

Zamani sana na hata hivi karibuni watii wengi wote duniani walikuwa wakiamini kuwa kuna ardhi na mbingu tu basi. Imani hii ilijikita katika mantiki yanayosema kwamba ardhi au dunia ipo katikati ya maumbile yote na isitoshe, ni tamb^rare.

Juu ya ardhi ni mbingu ambayo imejaa vimulimuli vidogo vidogo sana viitwavyo nyota. Baina ya vimulimuli hivyo vipo viwili vikubwa viitwavyo mwezi na jua. Hivi viwili japo ni vikubwa kuliko vile vingine, bado ni vidogo kuliko ardhi.

Hii ndiyo imani iliyoutawala ulimwengu kwa miaka na mikaka, na ikawa imekita mizizi. Lakini jinsi wanajimu walivyo zidi kuelimika, waligundua kwamba ukweli wa mambo umejitenga kando kabisa na imani hii.

Ukweli wenyewe ni kwamba bwaka zima tulionalo la rangi ya samawati nusumviringo juu ya paaa zetu za vichwa ni kubwa sana tena. Nasi kubwa tu bali lazidi kupanuka. Katika bwaka hili lipanukalo kila uchao mna galaksi nyingi ajabu zisizokadirika. Ndani ya kila galaksi mna nyota mamilioni na mabilioni, malaki na kunui. Imejulikana kuwa nyota hizi, japo huonekana kama vimulimuli vidogo

sana usiku usiku ni kubwa ajabu. Kadiria mwenyewe! Jua letu ni nyota kubwa sana. Ukubwa wake umezidi wa dunia yetu mara nyingi sana, zaidi ya elfu moja! Basi fikiria juu ya ukubwa wote huo. Imegunduliwa ya kwamba jua ni nyota ndogo sana ikilinganishwa na zingine zilizo katika galaksi yetu tu, lichaya galaksi nyinginezo zilizoko katika bwaka.

Na haya sio maajabu peke yake. Wataalam wamevumbua mengi ya kushangaza zaidi. Mathalan, imekuja kufahamika kuwa jua letu ambalo ni nyota, lina sayari tisa zinazolizunguka. Baadhi ya sayari hizi ni Ardhi yetu, Zaibaki, Zuhurua, Miihi, na Mshitara baina ya tisa jumla. Baadhi ya sayari hizi zina visayari vidogo vinavyozizunguka. Visayari hivi ndivyo viitwayo miezi. Ardhi yetu ina mwezi mmoja tu ambapo sayari nyingine zina zaidi ya hesabu hiyo. Kwa mfano, Mirihi ina miezi miwili ilhali Mshitara ina kumi na miwili ! Sayari hizi zote na visayari vyao, au vitoto ukipenda, havitoi mwanga. Num ya mwezi, na nuru ya hizo sayari zinazolizunguka jua letu inatokana na jua lenyewe. Kwa hakika ni mmeremeto tu unaotufikia sisi kupitia sayari hizi kutoka kwa nyota hii yetu iitwayo JUA.

Kama wasemavyo waswahili, ya Mungu ni mengi. Taswira tuliyo nayo katika maelezo hayayaonyesha jinsi ambavyo mwanadamu, licha ya kuwa na akili nyingi, bado hajawahi kuigusia siri kamili ya Mungu. Lakini kwa uflipi twaweza kusema hivi. Ikiwa katika bwaka lote kuna galaksi nyingi, bila shaka kwa vile jua ni nyota, basi zimo sayari nyingi ajabu zinazozunguka kila nyota au jua kama zipasavyo kuitwa. Kwa vile katika mfumo-jua wetu imo sayari moja yenye viumbe vyenye uhai, binadamu wakiwemo, basi bila shaka katika mifumo-jua mingine katika galaksi yetu zipo sayari zinazofanana na ardhi hii yetu, ambazo zina viumbe vilivyo hai... penginepo watu pia! Waona maajabu hayo? Na katika magalaksi mengine je? Mambo pengine ni yayo hayo! Kwa hivyo huenda ikawa hatumo peke yetu katika bwaka hili; labda tuna viumbe wenzetu ambao hatutakutana nao katika uhai wetu kwa sababu ya uwezo wetu na kimaumbile, na vile vile wa kisayansi, ni hafifu. Lakini, kwa vile mwenye kupanga maajabu hayo yote, yaaani Mwenyezi Mungu ni huy o mmoj a basi huenda sote tukakutana Ahera.

Mungu ni mkubwa.

(a) Kulingana na habari hii, taja mambo manne ambayo ni imani potovu (alama 4)

(b) Kwa kusema "ukweli wa mambo umejitenga kando" mwandishi anamaanisha nini? (alama 2)

(c) Taja sifa zozote nne za maumbile ya anga zinazopatikana katika habari hii

(alama 4)

(d) Taja vitu viwili vipatikanavyo katika galaksi (alama 2)

(e) Taja sayari mbili ambazo ni kubwa kuliko Ardhi (alama 2)

(f) Ni ithibati gani iliyotolewa kuonyesha kuwa nyota sio vijitaa vidogo? (alama 2)

(g) Bainisha nuru aina mbili tuzionazo angani (alama 2)

(h) i) Ni neno gani lenye maana sawa na "anga" ama "upeo" katika habari hii? (alama 1)

ii) Andika neno moja ambalo Una maana sawa na paa kama lilivyotumiwa katika taarifa. (alama 1)

(i) Mwandishi anaposema kuwa katika magalaksi mengine "mambo pengine

ni yayo hayo" anamaanisha nini?

(alama 1)

10.UFAHAMU

Soma habari if uatayo kisha ujibu maswali

Binadamu kwa wakati huu amemaka kwa sababu amechafua mazingira yake pasipo tahadhari.

Mathalani insiya amejaza gesi za sumu zitokazo viwandani na hata kuchafua mito kutokana na maji machafu kutoka viwanda hivyo. Takataka zinazpotupwa ovyo ovyo zinarundikana kila mahali.

Isitoshe miti inakatwa vivyo hivyo bila simile.

Matokeo ya haya yote ni kwa mfano tunapata mvua ya asidi ambayo huhasiri mimea. Aidha na ukanda wa ozoni unaotukinga dhidi ya miali hatari kutoka kwa jua umeharibiwa tayari na hivyo kuongeza joto duniani. Sehemu nyingi zimeanza kugeuka na kuwa jangwa huku sehemu zingine zikifurika kwa maji ya mito na mvua. Maji haya yameanza kumeza visiwa vingi vilivyo baharini. Kutokana na madhara haya, binadamu sasa anatapatapa ili kutafuta makao kwingine kwenye salama. Ndiposa siku hizi nadhari za binadamu zimeelekezwa katika mawanda mengine nje kabisaya kisayari hiki kidogo kiitwacho dunia.

Kwa miaka mingi sasa binadamu amekuwa akitafakari uwezekano wa kuishi katika sayari nyingine.

Hii ndiyo sababu mwaka wa 1969 Waamerika walimkanyagisha binadamu wa kwanza kabisa mwezini. Lengo lilikuwa ni kutalii na kuchunguza uwezekano wa binadamu kuishi huko ili wale watakaoweza wahamie huko. Kwa bahati mbaya iligunduliwa kwamba mwezini hakuna hewa wala hakuna kilicho hai huko, hata mimea. Mwezini ni vumbi tupu lisiloota chochote. Kipatikanacho kwa wingi sana ni madini tu, ambayo hayawezi kumfaidi binadamu kwalolote.

Sayari nyingine alizozitalii binadamu ni Zuhura, Mirihi, Mushtara na tuseme karibu zote zinazolizunguka jua. Kilichogunduliwa ni kuwa upo uwezekano wa sayari kama Zuhura na pengine Mirihi kuwa na mvua, lakini nyingi mno isiyoweza kuruhusu mimea kukua. Si tu, Zuhura inasemekana kuwa joto sana wakati wa mchana ilhali Mirihi ni baridi sana siku zote; baridi kiasi cha kuwa binadamu na wanyama hawawezi kuishi huko. Mushtara yasemekana kuwa joto ajabu, ambapo hizo sayari nyingine zina joto sana au zina baridi sana. Habari hii imemfunga binadamu katika jela ya kijisayari chake kiki hiki kiitwacho dunia anachokichafua kila uchao.

Je, binadamu amekata tamaa? Hata kidogo! Ndio mwanzo anaj aribu sana kuzikata pingu alizofungwa na maumbile. Vipi? Amejaribu kuchunguza uwezekano wa kuihama ardhi na kuishi baharini, kwa sababu bahari inazidi ardhi mara tatu kwa ukubwa. Na ni vipi binadamu anadhani anaweza kuishi baharini mahali ambapo hakuumbwa aishi humo kama samaki? Jawabu ni kuwa angefanya hivyo kwa kutumia maarifa yake.

Binadamu anaamini kabisa kuwa na uwezo wa kuj engu mij i mikubwa humo humo baharini.... mikubwa zaidi ya hii tuliyo nayo ardhini. Anaamini ya kuwa anaweza kuitawala bahari kiasi alichoitawala ardhi, na hivyo basi kufanya bahari impe makao na kumlisha bila ya kuyabadilisha maumbile yake. Na iwapo hili halitawezekana basi, ikiwajibika, abadilishe maumbile yake kwa kujiunda mashavu kwa mfano, ili avute pumzi ndani ya maji.

Njia ya pili ya kuepukana na pingu za maumbile ni kuishi angani. Hii ina maana ya kujenga miji iliyoenea angani, kama madungu vile. Na kwa vile anga haina kikomo binadamu atakuwa amejipatia nafasi kubwa ya kuishi bilakujali ongezeko laidadi yake mwenyewe. Yaani atakuwa amejitundia visayari vyake visivyo idadi angani!

Njia ya tatu ni kubadilisha umbo lake ili asihasirike na joto wala baridi. Binadamu wa ki sasa anaamini kuwa inawezekana kumuunda upya mtu katika maabara badala ya kutika mimba. Mtu huyu wa maabara, aitwaye 'Cyborg' kwa lugha ya Kiingereza, anaweza kuwa na chuma ndani, badala ya mifupa, na mwili wa kawaida wa dongo na maji nje.

Kiunde huyu atakuwa hadhuriki ovyo ovyo kama binadamu wa sasa aliyeumbwa kwa chumvi, maji na protini. Au bora zaidi, binadamu mpya wa maabarani aundwe kwa zebaki. Binadamu huyu wa zebaki hafi wala hakatikikiki. Na iwapo atakatika vipande vipande, b isi, kama zebaki, vipande hivyo viaundika tena upya na kumrudhisha umbo la awali kamili.

Njia nyingine ya kuepukana na uangamizi ni kutumia viunde vyake vya elektroniki kama vile tai uidishi yaani kompyuta, na mitambo mingine kama hivyo. Binadamu anaamini kwamba uwezo wa vyombo hivi vitapokamilishwa, basi vitamsaidia

kwa lolote lile.

Maswali:

(a) Inasemekana kwamba binadamu anakichafua hiki kisayari chake kila uchao.

Kwa kutumia rnifano mitatu, eleza vile binadamu amechafua mazingira yake.

(alama3) (b) Kwa nini ongezeko la joto limeleta janga duniani na wakati huo.huo likaleta mafuiriko. (alama3)

(c) Eleza sababu mbili zinazomfanya binadamu kuhangaikanakutafuta makao kwingine. (alama2)

(d) Ni mambo gani yanaofunga binadamu katika ardhi. Taja mawili (alama 2)

(e) Unadhani ni kwa nini madini mengi yaliyoko mwezini hayaletwi duniani. Taja na ufafanue sababu mbili. (alama4)

(f) Kulingana na aya mbili za mwisho, eleza jambo ambalo binadamu anajaribu Kukwepa (alama2)

(g) Eleza maaana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumika katika kifungu.

(alama4)

i) Mashavu.....

ii) Madungu..... iii)

Asihasirike.....

iv) Kiunde.....

11.UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali yanayofuata

Kuna sayansi mpya inayoitwa "cloning" kwa lugha ya Kiingereza. Pengine kwa sasa tuiite

"kutumbisha". Sayansi hii tayari imeleta mapinduzi makubwa katika uzaiishaji mimea na uvunaji.

Imesemekana ya kwamba, ghairi ya wivu na .kij icho baina ya jamii mbalimbali ulimwenguni, aina

hii ya sayansi ina uwezo wa kuangamiza kabisa janga ia njaa katika say ari hii yetu. Kivipi? Rahisi kabisa. Ni kwamba mbegu moja tu ya aina yoyote ya mmea, baada ya kuneemeshwa, vyumba vyake vidogo vidogo ambavyo ndivyo hasa msingi wa uhai vinaweza kunyunyiziwa dawa maalum ili vitawanyike mara hata mamilioni na kuwa mimea kamili..... mamilioni!

Sayansi hii tayari inatumiwa kukuza viazi na vyakula vingine. Hii ina maana ya kwamba mnashamba makubwa makubwa si muhimu siku hizi, yaani vyakula vingi kabisa vinaweza kukuzwa mahali padogo sana. Kwa hivyo hivi karibuni tu, kutakuwa hakima haja ya kuigania mashamba.

Vyema. Hebu sasa tuangalie zilizokwishapigishwa hii sayansi ya "kutumbisha na mahali binadamu alipofika kimaendeleo kwa sababu ya hatua hizo. Jambo la kwanza sayansi hii tayari imeshatumiwa kuzalishia wanyama wengi sana wadogo wadogo kwa lengo la kuendeleza mbele utafiti. Kufikia sasa, wanyama hawa waliotengezwa na binadamu katika maabara yake bado wanahifadhiwa mumo humo walimotengenezewa. Hii ni hatua kubwa na binadamu anastahiki pongezi kwajinsi anavyotumiaakili yake kuvumbua ibura hizi zote.

Hata hivyo imesemwa kwamba kuchamba kwingi ni kuondoa mavi. Binadamu kama ijulikanavyo, anajaribu sana kujitakasa kwa kujitenga mbali sana na asili yake ya unyama ili aufikie ubinadamu mkamilifu. Hapana ubaya hapo. Lakini tukirudi nyuma tunakuta ya kwamba binadamu sasa ameingia tamaa kubwa sana binadamu ana jua vizuri sana kwamba kwa vile ana ujuzi wa kutengeza panya na hata kondoo katika maabara basi hata ujuzi wa kutengezabinadamupiaanao! Nahapo ndipo tatizo lilipo. Swali ni hili: Je?

ujuzi huu utatufikisha wapi? Nakikomo chake kitakuwaje?

Binadamu sasa ujuzi wake unamtia wasiwasi. Wataalam wa sayansi hii wamejiuliza mara nyingi nini kitakachotokea ujuzi huu utakapomilikiwa na "mwenda wazimu mweledi." Watu kadha wa kadha, miongoni mwao wakiwa wanasiasa wamejiuliza mara zisozohesabika swali hili: kama Hitler angekuwa na ujuzi huu, angekuwa na lazima gani ya kuwaulia mbali Wayahudi milioni sita wasiokuwa na hatia isipokuwa ya kwamba walikuwa na mij ipua mikubwa, hawakuwa na macho ya buluu, walikuwa na nywele nyeusi na hawakuwa weupe sana kama Wazungu? Hitler alimamini ya kwamba "mtumzuri" ni mwenye pua ya upanga (kama Mzungu), macho ya buluu, nywele rangi ya dhahabu na mwenye kimo cha futi sita au zaidi kidogo. Hivyo lengo lake lilikuwa ni kubuni taifa la watu wazuri pekee ambao mwisho watautawala ulimwengu na kuenea duniani kote. Katika mpango wake, watu weusi wote wangepaa kuangamizwa tu ili watoe nafasi kwa watu aliowaona yeye kuwa bora,

Sasa baada ya sayansi hii ya "kutumbisha" kuvumbuliwa, wataalam wametishika sana. Wamewaza jinsi ambavyo Hitler angeweza kufanya kama angekuwa mjuzi wa taaluma hiyo.

Kitisho hiki kimezidi kuwatwanga wataalam na wasiokuwa wataalam. Hivi majuzi tu ilipogunduliwa maiti ya msichana wa miaka kumi na minne huko milimaria Andes, Amerika ya Kusini. Msichana huyo alikuwa ametolewa kafara miaka karne tano zilizopita lakini hakuoza kwa sababu ya baridi kali ya barafu milimani.

Kwa sababu ya dukuduku la uvumbuzi ambalo haliishi kuutia dhana za kiajabu ubongo wa binadamu. Wataalamu wa "kuchezea" maumbile walipomwona msichana huyo maiti, upesi upesi wakampima. Walipofanya hivyo wakagundua ya kwamba mayai yake ni timamu kabisa wala hayajaharibiwa na mpito wa karne. Papo hapo wengine wakajiwa na wazo la kuyatoa mayai hayo na kuyahifadhi kwenye maabara. Tamaa ikazidi zaidi ya zaidi. Baadhi ya wataalamu wakajiwa na wazo la

"kuyaneemesha" mayai hayo na mbegu za uzazi za wanaume. Kwa lengo gani? Kuunda watoto ambao mama yao alikufa zamani za kale ili waonekane watakuwa watu wa aina gani!

Sasa fikiria mwenyewe! Watoto hawa wa maabara wakiwa weledi zaidi ya binadamu yeyote aishiye sasa je? Kwa upande mwingine wakiwa na uwezo mdogo wa kiakili kuliko binadamu yeyote wa kisasa lakini watiifu kama mbwana paka itakuwaje? Hakuna atakayefikiria "kutumbisha" ili tuwe na vijitumwa vyetuu vipenzi majumbani mwetu vinavyofanana nasi badala ya paka na mbwa wasiovishwa nguo?

- a) Andika kichwa kifaacho kwa makala haya. . (alamal)
- b) Kutumia sayansi ya "kutumbisha" kunaweza kumsaidia binadamu kuangamiza mabaa gani mawili yanayomkabili sasa? (alamal)
- c) Unadhani ni kwa nini wanyama waliozalishwa kwa kutumia sayansi hii bado wamo maabarani? (alama 3)
- d) Fafanua methali "kuchamba kwingi nikuondoka na mavi" kulingana na muktadha wa habari hii.
- e) Kuna ubaya gani kutumbuisha watu? (alama4)
- f) Mwandishi anaonekana kutishwa sana na uwezekano wa sayansi ya kutumbuisha kuishia mikononi mwa "wendawazimu weledi" kwani kuna hatari gani? (alaina 4)
- g) Eleza kwa ukamilifu matatizo yanayoweza kuukumba ulimwengu iwapo mayai ya msichana wa Andes yatatumbishwa. (alama 4)

MATUMIZI YA LUGHA

- 1. (a) **Badilisha sentensi ifuatayo iwe mazoea kwa kutumia kirejeshe "O"**
Mtoto anayelia huchapwa
- (b) **Andika kinyume**
Wavulana watatu wanaingia darasani kwa haraka.
- (c) **Andika sentensi tatu ambazo zaweza kuwa sahihisho la sentensi hii:-**
Kule ndimo alipoingia
- (d) **Taja aina za vitenzi vilivyopigiwa mstari katika sentensi ifuatayo**
Mama amewahi kupika jikoni
- (e) **Eleza maana ya misemo ifuatayo :-**
 - (i) Giza la ukata...
 - (ii) Meza mate machungu
- (f) **Unda vitenzi kutokana na :-**
 - (i) Mkufunzi
 - (ii) Maeneo
- (g) **Kwa kutoa mfano mmoja mmoja, taja aina za sentensi za kiswahili**
- (h) **Changanua sentensi ifuatayo kwa kutumia vishale**
Mwalimu huyu mzuri anafundisha darasani.
- (i) **Eleza maana mbili za sentensi :-**
Mama alimlimia mwanawe shamba

(j) **Akifisha sentensi ifuatayo:-**

ah huu ndio upuuzi aliotuitia mmoja wao akaropoka.

(k) **Tunga sentensi itakayodhihirisha matumizi ya kielezi cha namna mfanano**

(l) **Andika sentensi ifuatayo katika msembo halisi :-**

Mshtakiwa alidai kwamba alikuwa ameonewa kwa kuwa hakuwa ameshiriki ulevi kutoka mwaka uliokuwa umetangulia.

(m) **Pambanua viungo vya kisarufi katika kitenzi kifuatacho**

Tuliwalimia

(n) **Andika upya sentensi ifuatayo kwa kufuata maagizo:**

Mizizi ya mibaruti hii iliwaponya watu ambao walikuwa na shida kama hii yenu (**kanusha kwa umoja**)

(o) **Tunga sentensi ukitumia neno “Vile” kama:**

(i) Kiwakilishi

(ii) Kivumishi

(iii) Kielezi

(p) **Bainisha matumizi viambishi “ku” na “Ji” katika sentensi zifuatazo:-**

(i) Mwanafunzi hukusoma kwa bidii

(ii) Atakupiga

(iii) Amejikata

(iv) Mchezaji huyu ni hodari

(q) **Andika sentensi ifuatayo kwa ukubwa huku ukikanusha**

Kijibwa changu ni kikali sana

2. (a) **Jaza mapengo:-**

Kutenda

Kutendesha

(i) Chota

(ii) Lewa

(b) **Taja sauti moja ya;**

(i) King’ong’o

(ii) Kiyeyusho

(c) **Tumia neno “shujaa” katika sentensi kama:-**

(i) Kivumishi

(ii) Kielezi...

(d) **Tambua vitenzi katika sentensi hii kwa kuvipigia mistari:-**

Sisi tulikwisha kutambua alikuwa na nia mbaya. Yeye ndiye mwizi .

(e) **Andika wingi wa sentensi hii katika hali ya ukubwa:-**

Kichinjio hiki kilikarabatiwa kwa pesa nyingi

(f) **Eleza maana zinazojitokeza katika vifungu vifuatavyo:-**

(i) Jambazi kutoka dukani liliiba.

(ii) Liliiba jambazi kutoka dukani.

(iii) Kutoka dukani jambazi liliiba.

(iv) Jambazi liliiba kutoka dukani.

(g) **Jaza neno ambalo ni kinyume cha lile lililopigwa mstari katika sentensi:-**

(i) Vile vitu ulivyovichanganya itakubidi

(ii) Bomba hili limeziba mwrite fundi aweze

(h) **Unganisha sentensi hii kwa kutumia ‘O’ rejeshi :-**

Wavu umekatika. Wavu ni wao

(i) **Eleza matumizi mawili ya “ka” na utunge sentensi kwa kila mojawapo**

(j) **Yakinisha sentensi hii:**

Sijafahamu kwa nini hawamkaribishi mpwa wao.

(k) **Andika katika usemi halisi:-**

Mama aliwahimiza warudi siku hiyo la sivyo wangekosa tuzo

(l) **Akifisha sentensi ifuatayo:-**

Sijaona kitabu kizuri kama mayai waziri wa maradhi, utaniazima siku ngapi bashiri alimwuliza rita

(m) **Changnanua kwa njia ya mishale**

Mama anapika na baba akisoma gazeti

(n) **Tunga sentensi moja na uonyeshe kwa mstari;**

(i) Shamirisho kipozi

(ii) Shamirisho kitondo

(iii) Shamirisho ala/kitumizi

(o) **Tungia vitenzi vifuatavyo sentensi katika hali zilizobanwa:-**

(i) Fa(mazoea)

(ii) La(kutendeka)

(iii) Pa (kutendea)

(p) **Tambulisha kishazi tegemezi na kishazi huru**

Wanafunzi walifoanya vyema walituzwa jana

(q) **Pambanua viambishi mbalimbali katika sentensi ifuatayo**

Waliwapendezea

3. a) **Onyesha viwakilishi katika sentensi zifuatazo kisha ueleze ni vya aina gani:-**

i) Unamjua vyema kweli?

(ii) Hicho wanachokitaka hakipo

(b) **Tumia viunganishi vifuatavyo katika sentensi:-**

(i) Minghairi ya

(ii) Wala

(c) **Yakinisha sentensi ifuatayo:-**

Chakula hakipikiki vizuri

(d) **Jibu kulingana na maagizo kwenye mabano:-**

(i) Hatujui ambako alitorokea (tumia ‘O’ rejeshi)

(ii) Angekuwa na pete, angekupatia (ibadilishe katika wingi kisha uikanishe)

(e) **Bainisha shamirisho kipozi, kitondo na ala katika sentensi ifuatayo:-**

Maksuudi alimjengea Tamima Kasri kwa matofali mazuri

(f) **Changanua sentensi ifuatayo kwa njia ya mishale/mistari:-**

Watoto wote wameamka mapema na wazazi wanatayarisha staftahi

(g) **Unda nomino moja moja kwa kila kitenzi**

Shuku

Vumilia

shona

lia

(h) **Eleza maana ya ‘jinsi’ kama inavyojitokeza katika sentensi zifuatazo**

(i) Naomba unionyeshe jinsi ya kuendesha gari

(ii) Wakenya hawapendezwi na jinsi viongozi wanavyoendeleza ufisadi

(i) **Bainisha aina za nomino zilizopigiwa mistari katika sentensi hii:-**

Uhodari wa **wanariadha** wa **Kenya** unahitajika kote duniani

(j) **Tunga sentensi ukitumia mzizi – choyo kama :-**

(i) nomino

(ii) Kivumishi

(iii) Kiwakilishi

(k) **Eleza matumizi mawili ya kila mojawapo wa alama za uakifishaji zifuatazo:-**

(i) msitari

(ii) Paradesi

(l) **Geuza zentensi zifuatazo katika kauli kwenye mabano:-**

(i) Fundi ameharibu saa (**kutendea**)

(ii) Umemwona mgeni? (**kutendewa**)

(m) **Andika kwa udogo:-**

Gari la Mzee Maritu limegonga ng’ombe wa jirani wake

4.MATUMIZI YA LUGHA

(a) Andika sentensi ifuatayo bila kutumia “amba”

(i) Jitu ambalo linatusumbua sharti liadhibiwe vikali. (alama 1)

(ii) Weka sentensi ifuatayo katika hali ya mazoea. Mmea ambao unapandwa katika msimu wa masika unamea. (alama 2)

(b) Badilisha sentensi hizi hadi usemi wa taarifa

(i) “Nitarudi tu ikiwa mtakubali kuomba msamaha.” Juma alisema. (alama 2)

(ii) “Elezeni vile mlivyokuja hapa na namna mtakavyokwenda.” Mwalimu mkuu alisema (alama 3)

(c) Fuata maagizo uliyopewa baada ya kila sentensi ili kujibu maswali haya.

(i) Aliogopa kumwangukia simba aliyekula mzoga. (Tumia neno ‘Ogofya’ bila ya kubadilisha maana ya sentensi) (alama 2)

(ii) Mti wa zambarau ni rahisi kukatwa ukiwa unatumia msumeno. (Anza Ni rahisi . . .) (alama 2)

- d) (i) Eleza maana na matumizi ya methali hii (alama 2)
Kila mchukuzi husifu mzigo wake
- (ii) Kamilisha tashbihi hizi (alama 2)
.....kama mauti
Nuka kama.....
- (e) (i) Kanusha sentensi hii (alama 2)
Tungewalaki kama tungejua watakuja
- (ii) Sahihisha sentensi ifuatayo na uiweke katika wingi (alama 2)
Ningalifanya kazi ningekuwa tajiri
- (f) Tunga sentensi nne kuonyesha matumizi na maana nne za kijineno ki
- (g) Tumia kivumishi kilichoko kwenye mabano kukamilisha sentensi (alama 4)
- (i) Bibi yule alinunua gari _____ (-pya)
- (ii) Mwizi alifukuzwa na mbwa _____ (-angu)
- (iii) Mti (-ingine) _____ uliangushwa badala ya ule wa kwanza.
- (iv) Nyoka aliingia _____ (-le) shimoni.
- (h) Unda majina mawili kutoka vitenzi hivi na utumie katika sentensi ili kubainisha maana (alama 4)
- (i) Safiri
- (ii) Zaa
- (i) Akifisha kifungu hiki
Yohana na emanueli walifunga safari wakielekea mashariki kusini na hatimaye magharibi walifika huko novemba mwaka jana walipokuwa wakirudi walimkuta mwalimu mkuu njiani ambaye alishtuka kuwaona pale (alama 4)
- (j) (i) Geuza sentensi hii hadi udogo (alama 2)
Nyoka yule mrefu alifukuzwa na watu wengi.
- (ii) Eleza umuhimu wa sehemu hizi za mwili
* Figo
* Moyo

5. MATUMIZI YA LUGHA.

- a) Tumia kiulizi - pi katika kujaza sehemu zilizoachwa wazi. (alama 4)

- i) Ni tunda _____ uliloleta ?
- ii) Ni mayai _____ yaliyovunjwa ?
- iii) Ni kiwete _____ aliyepata msaada ?
- iv) Ni mitume _____ waliojilolea kufanya kazi ?

- b) Andika sentensi zifuatazo katika kauli ya kufanyisha / za (alama 4)**

- i) _____ Alikifanya kijiti kiingie ndani ya kufuli.

ii) Mzazi alimfanya mwanawe alime siku nzima

c) **Tumia virejeleo vifavyo katika sentensi hizi.**

i) Mchezaji alipiga mpira kwa ustadi

ii) Simba alifukuza mtalii aliyetaka kupiga picha

iii) Umeokota wapi ndizi hizi zote ?

iv) Andrea alipanga vizuri maua mezani

d) **Andika tena sentensi hizi ili zisiwe katika hali ya kukanusha** (alama 4)

i) Asiyekujua hakuthamini

ii) Asiyejua maana haambiwi maana

iii) Fimbo ya mbali haiui nyoka

iv) Amani haiji ila kwa ncha ya upanga

e) **Ziandike sentensi hizi kwa kufuata maagizo**

i) Mlete mtu mwenye akili (tumia ‘amba’)

ii) Walifungana bao moja kwa moja katika mchezo ule (tumia Sare)

f) **Unda majina kutoka vitenzi hivi** (alama 2)

i) Kulia _____ , Kudhani _____

ii) Ni nini maana ya : Amepata ahueni (alama 1)

Amekuwa buge (alama 1)

g) **Andika sentensi ifuatayo katika udogo** (alama 2)

i) Alishikwa na jipu ambalo lilivimbisha dole lake la mguu mithili ya pesa

ii) Akifisha sentensi hii: (Alama 2)

Ondiek aliita Maria Maria njoo hapa.

h) **Eleza matumizi ya ‘Ki’ katika sentensi hizi:**

i) Nitakapokuwa nikilala atakuwa akidurusu

ii) Kivulana hicho kinawafurahisha wenzake

i) **Andika maana mbili zinazojitokeza katika kila moja ya sentensi hizi**

i) Mwalimu alimsomea mwanafunzi

ii) Alimlilia mwanawe

j) Ikiwa Mtondo ni Jumamosi

i.) Juzi ni siku gani _____ (alama 1)

ii) Leo ni siku gani _____ (alama 1)

iii) Tunga sentensi mbili ukutumia tashbihi zinazotokana na maneno haya:

(baidika, mkizi) _____ (alama10)

6.MATUMIZI YA LUGHA.

- (a) Andika sentensi hizi kwa wingi (alama 4)
- (i) Buzi lililoibwa na jambazi lile limepatikana
- (ii) Mwenye kelele usidhani kapoa
- (b) Tunga sentensi ukitumia tashbihi zinazotokana na maneno yafuatayo
- (i) Gundi
- (ii) Chiriku
- (iii) Lumbwi
- (iv) Wali wa daku
- (c) Kuna tofauti gani kati ya vyombo hivi
- (i) Dira / saa
- (ii) Tofautisha maneno haya
- (iii) Sulubu / suluhu
- (d) Sahihisha sentensi hizi (alama 4)
- (i) Munyi alisanya vitabu yote siku ya Ijumaa
- (ii) Fupa huu ulivunjwa na mpwakoko hii
- (e) Andika sentensi ifuatayo bila kutumia neno ‘amba’
- (i) Jembe ambalo lilinunuliwa jana limevunjika mpini (alama 2)
- (iii) Mwizi ambaye amekuwa akitusumbua ameshikwa (alama 2)
- (f) Fuata maagizo uliyopewa katika kujibu yafuatayo
- (i) Soma kwa bidii kijana. Utafaulu katika mitihani yako. (tumia nge) (alama 2)
- (ii) Kisu kinachonolewa ndicho kinachopata (geuza hadi hali ya mazoea) (alama 2)
- (g) Andika maneno mengine mawili yenye maana sawa na yafuatayo (alama 4)
- (i) Daawa
- (ii) Bughudha
- (iv) Abadani
- (v) Fitina
- (h) Kanusha sentensi hizi
- (i) Mwana yule alikuwa amekamilisha kuchimba mtaro alipojikata mguu
- (ii) King’ora kililia kioo kilipovunjwa
- (i) Weka viambisho vinavyofaa sentensi zifuatazo
- (i) Walimu _____ li _____ ona mtoto _____ dogo _____ kianguka matopeni.
- (i) Mwavuli huu _____ eusi _____ a mzungu ame _____ nunua jana.
- (j) Andika sentensi ifuatayo katika kauli ya kufanyiza
- (i) Mwalimu amefanya mwanafunzi wake ajue umuhimu wa bidii masomoni (alama 2)
- (ii) Paka ameyanywa maziwa (geuza hadi kauli ya kufanywa) (alama 2)

ISIMUJAMII

1. Saidi : Hallo.....Hallo....Huyo ni Bw. Mohamed?

Mohamed: Ndio...uko wapi...

Saidi : Shuleni...sasa...ulinifikishia ujumbe?

Mohamed: La. Parade ilikuwa imehitimishwa

Saidi : Sina credit. Nipigie tafadhali.

Mohamed: Sina pia, nitatuma sms

Saidi : Iwe saa hii eh?

Mohamed: Baada ya dakika tano

Saidi : Good day

Mohamed: Welcome

(a) Taja na uthibitishe sifa zinazojitokeza katika mazungumzo haya

(b) Eleza sababu za wazungumzaji kutumiambinu zifuatazo katika mazungumzo yao

(i) Mdokezo

(ii) Lugha mseto

2 . Lugha ya kiswahili inakabiliwa na matatizo mengi sana. Yataje na kuyaeleza.

3. ***Soma kifungi kifuatacho kisha ujibu maswali yanayofuata:-***

Uchunguzi uliofanywa umeonyesha kuwa anasumbuliwa na uto mwingi mwilini. Uto unaweza kudondoshwa kwa kufanya mazoezi, kupunguza ulaji wa vyakula vya wanga na hata protini. Protini iwapo nyingi mwilini hugeuzwa kuwa glukosi ambayo huhifadhiwa mwilini. Hii huwa msingi wa unene pia ambao unahatarisha afya. Jamaa yake aliyeaga dunia alikuwa mgonjwa wa bolisukari ambayo inaweza kurithishwa. Kimsingi, lazima awe na welewa bora kabisa wa lishe. Mwenzake naye aliathiriwa na **aflatoxins** zilikuwa kwenye chakula alichokula.

(a) Sajili hii inapatikana wapi? Kwa nini?

(b) Taja sifa zinazohusishwa na sajili yenyewe

USHAIRI

1. **SHAIRI 'A'**

Umekata mti mtima

Umeangukia nyumba yako

Umeziba mto hasira

Nyumba yako sasa mafurikoni

Na utahama

Watoto Wakukimbia

Mbuzi kumkaribia chui

Alijigeuza Panya

Akalia kulikuwa na pala

Kichwani

Mchawi kutaka sana kutisha

Alijigeuza Simba
Akalia na risasi kichwani

Jongoo kutaka sana kukimbia
Aliomba miguu elfu
Akaachwa na nyoka

Hadija wapi sasa yatakwenda
Bwanako kumpa sumu ?
Hadija umeshika nyoka kwa mkia
Hadija umepitia nyuma ya punda

SHAIRI 'B'

Piteni jamani, Piteni haraka
Nendeni, nendeni huko mwendako
Mimi haraka, haraka sina
Mzigo wangu, mzigo mzito mno
Na chini sitaki kuweka

Vijana kwa nini hampiti ?
Kwa nini mwanicheka kisogo ?
Mzigo niliobeba haupo.

Lakini umenipinda ngongo na
Nendako
Haya piteni ! Piteni haraka ! Heei !

Mwafikiri mwaniacha nyuma !
Njia ya maisha ni moja tu.
Huko mwendako ndiko nilikotoka
Na nilipofikia wengi wenu
Hawatafika.

Kula nimekula na sasa mwasema
Niko nyuma ya wakati
Lakini kama mungepita mbele
Na uso wangu kutazama
Ningewambia siti miaka
Mingi.

(a) Haya ni mashairi ya aina gani ? Toa saabu

(b) Washairi hawa wawili wanalalamika. Yafafanue malalamishi yao

(c) Onyesha jinsi kinaya kinavyojitokeza katika tungo hizi mbili

(d) Ni vipi Hadija :-

(i) Amekata mti mtima ?

(ii) Amepita nyuma ya Punda

(al.2)

(e) Toa mifano 2 ya uhuru wa mashairi kwa kurejelea mashairi haya

(f) Kwa kurejelea shairi 'B' eleza maana ya:-

(i) Mzigo

(ii) Siri

(iii) Kula nimekula

(iv) Niko nyuma ya wakati

2. Sinisumbuwe akili, nakusihi e mwandani.

Afya yangu dhahili, mno nataka amani

Nawe umenikabili, nenende sipitalini

Sisi tokea azali, twende zetu mizumuni

Nifwateni sipitali, na dawa ziko nyumbani?

Mababu hawakujali, wajihisipo tabani

Tuna dawa za asili, hupati sipitalini

Kwa nguvu za kirijali, Mkuyati uamini

Kaafuri pia kali, dawa ya ndwele fulani

Nifuateni sipitali, na dawa ziko nyumbani?

Mtu akiwa hali, tumbo lina walakini,

Dawa yake ni subili, au zongo huanoni

Zabadili pia sahali, kwa maradhi yalo ndani

Au kwenda wasaili, wenyewe walo pangani

Nifwateni sipitali, na dawa ziko nyumbani?

Mtu kwenda sipitali, ni kutojuwa yakini

Daktari k'ona mwili, tanena kensa tumboni

Visu visitiwe makali, tayari kwa pirisheni

Ukatwe kama fagili, tumbo nyangwe na maini

Nifuateni sipitalini, na dawa ziko nyumbani?

Japo maradhi dhalili, kutenguliwa tegoni

Yakifika sipitali, huwa hayana kifani

Wambiwa damu kaliti, ndugu msaidieni

Watu wakitaamali, kumbe ndiyo bunani

Nifwateni sipitali, na dawa ziko nyumbani?

Mizimu wakupa kweli, Wakueleze undani.
Maradhiyo ni ajali, yataka vitu thamani
Utete huku wawili, wa manjano na kijani
Matunda pia asali, vitu vyae shamoni
Nifuateni sipati, na dawa zi langoni?

Maswali

- (a) Lipe shairi hili kichwa mwafaka
- (b) Mtunzi alikuwa na lengo gani alipotunga shairi hili
- (c) Mbona mshairi hataki kwenda hospitalini
- (d) Eleza umbo la shairi hili (al. 6)
- (e) Kwa nini mshairi alitumia ritifaa katika ushairi ?
- (f) Andika maana ya maneno haya kama yalivyotumiwa kwenye shairi :-
- (i) Dhalili –.....
- (ii) Azali -.....
- (iii) Sahali -.....
- (iv) Tumbo nyanywe

3. WAFULA KABILIANA NA KISU

Ee mpwa wangu,
Kwetu hakuna muoga,
Uoga ukikufikia, huenda ni wa akina mamayo,
Fahali tulichinja ili uwe mwanamme,
Eewe mpwa wangu, kisu kikali ajabu !
Iwapo utatingiza kichwa,
Uhamie kwa wasiotahiri.

Wanaume wa mbari yetu,
Si waoga wa kisu,
Wao hukatwa kuanzia macheo hadi machweo,
Wewe ndiye wa kwanza,
Iwapo utashindwa,
Wasichana wote,
Watakucheka,
Ubaki msununu,
Simama jiwe liwe juu,
Ndege zote ziangamie.

Simu nimeipokea,
Ngariba alilala jikoni,

Visu ametia makali,
Wewe ndiye wangojewa,
Hadharani utasimama,
Macho yote yawe kwako,
Iwapo haustahimili kisu,
Jiuzulu sasa mpwa wangu,
Hakika sasa mpwa wangu,
Hakika tutakusamehe, mwaka kesho unakuja.

Asubuhi ndio hii,
Mama mtoto aamushwe,
Upweke ni uvundo,
Iwapo utatikisa kichwa,
Iwapo wewe ni mme,
Kabiliana na kisu kikali,
Hakika ni kikali!

Kweli ni kikali!
Wengi wasema ni kikali!
Fika huko uone ukali!
Mbuzi utapata,
Na hata shamba la mahindi,
Simama imara,
Usiende kwa wasiotahiri

Maswali

- (a) Hili ni shairi la aina gani ? Thibitisha
- (b) Ni nani anayeimba shairi hili na analiimba kwa nani ?
- (c) Toa ithibati kwenye shairi hili kuthibitisha kuwa msimulizi ana taasubi za kiume
- (d) Taja kwa kutolea mifano mbinu zozote nne za uandishi katika shairi hili
- (e) Taja shughuli zozote **mbili** za kiuchumi za jamii inayorejelewa katika shairi hili
- (f) Eleza kwa mifano, uhuru wa kishairi katika shairi hili
- (g) Msamiati ufuatao umetumika kwa maana gani katika shairi hili ?
- (i) Mbari
- (ii) Msununu
- (iii) Ngariba
- (iv) Uvundo

4. HATIMA YANGU

1. Mke wangu wameshanipoka
Ndugu zangu, wamedai ububu
Wazazi kuzoea kunigombeza

2. Juzi mali lilimbikiza
Furaha lilitanda
Makanwa yalijaziwa
Hoi hoi ikawa desturi

3. Kilabu tulikwenda
Nyama tulichoma
Mahali tulizuru
Tuliteremsha!

4. Leo mambo yamenigeuka
Wao masahibu siwaoni
Matumbo yakaninguruma
Kama radi ya mvua

5. Nyumbani nimebaki pweke
Mke amenitoroka
Watoto wameparara
Skuli kugharamia
Imegeuka balaa belua

6. Ndipo nimeamua
Afadhali kitanzi badala ya balaa
Kumbe kupanga ndiyo maana
Maisha na waasia

- (a) Eleza mambo muhimu yanayoelezwa katika shairi hili
(b) Fafanua sifa mbili za anayezungumza katika shairi
(c) Dondoa na ufafanue mbinu zozote mbili za lugha katika shairi hili
(d) Eleza maana ya:-
(i) Ndugu zangu wamedai ububu
(ii) Kumbe kupanga ndiyo maana

5. Soma mashairi yafuatayo kisha ujibu maswali

Cheo cha mtu hupanda, ukipata mke mwema,
Kula chachu na maganda, mfano kama mnyama,
Na nyumba iwe kibanda, si nzuri ya kutazama,
Utaona umewanda, moyo umekuterema.

Mke mwema ni johari, yenye furaha daima,
Awe hasa na saburi, na adili na huruma,

Hata ukiwa fakiri, hutimizi pato jema,
Utaona tajiri, maliki dunia nzima.

Mke akiwa mbishi, wa kushindana kusema,
Na majivuno na mashi, na ulimi wake pima,
Hata kama wala pishi, wali na kilo ya nyama,
Utajiona waishi, duniani huna kima.

Mke mrembo si hoja, hili nimekwisha pima,
Nimepima rejareja, kila jambo kutazama,
Kujumlisha pamoja, mambo yalivyosimama,
Nikaona kuwa tija, ndogo kuliko gharama.

Awe mwema mke wangu, nani hapendi kusema?
Wema asili ya ungu, milele una heshima,
Kuwa wema walimwengu, ni wajibu na lazima,
Wema dawa ya machungu, moyoni yanayouma.

Maswali

- (a) Kulingana na shairi hili, mke mwema ana faida gani kwa mumewe?(alama 3)
- (b) Mke mwema ana sifa gani? (alama 3)
- (c) Mwandishi wa shairi hili alikuwa na dhamira gani katika kutunga shairi hili?(alama 3)
- (d) Eleza kwa ufupi muundo wa shairi hili. (alama 6)
- (e) Maneno yafuatayo yametumiwa katika shairi kuleta maana gani? (alama 5)
 - (i) Chachu
 - (ii) Johari
 - (iii) Saburi
 - (iv) Mbishi
 - (i) Pishi

6. Nataka nikupe chanzo, weka katika moyo,
Kishike kwa mkazo, hata kizae mazao,
Ukifanya bidiizo, kushawishi utakayo,
Utaona mfulizo, kwako yanakuja mbio

Husemwa Alexander, shujaa Macedonia,
Ambaye alishinda, karibu nzima dunia,
Alipokosa pa kwenda, tena kushambulia,
Kwa huzuni alikonda, akadiriki kulia,

Ingawa vita vigumu, yeye alivipenda,

Kwa moyo aliazimu, daima mbele kwenda,
Moyo kuitia hamu, mashaka kuyashinda,
Ndilo linalolazimu, kila mtu kutenda.

Moyo ukiulegeza, kila kitu kigumu,
Utaishi na kuoza, hupati kuonja tamu,
Lakini ukijikaza, ipasavyo mwanadamu,
Katika mwangaza, utakuwa na sehemu.

Moyo kuupa mwanzo, wa kushindwa hustawi,
Utaona mzozo, unalotaka haliwi,
Na hili ni katizo, ya faida ya uhai,
Peponi halina tuzo, na hapa ni uadui

Hili linahasiri, moyoni kulidhibiti,
Mabaya ukifikiri, yaliyo mema hupati,
Na kila wazo la heri, hukaribisha bahati,
Fikiria iliyo nzuri, sawasawa na yakuti.

Maswali

- (a) Kilichomfanya Alexander kufaulu katika kadhia zake ni nini hasa? *(alama 3)*
- (b) Andika ubeti wa nne katika lugha ya nathari. *(alama 4)*
- (c) Kuna athari gani kwa kukosa moyo wa ujasiri? *(alama 3)*
- (d) Mtunzi huyu ana dosari gani kwa upande wa muundo wa shairi? *(alama 4)*
- (e) 'Kwa huzuni alikonda, akadiriki kulia.' Ni kwa nini ilitukia hivi? *(alama 3)*
- (f) Eleza maana ya maneno haya. *(alama 3)*
 - (i) Akadiriki
 - (ii) Kushawishi
 - (iii) Kulidhibiti

7. Mabadiliko lazima kwa watu ulimwenguni,
Nalo lilianza zama hakika si neno geni,
Ni tabia ya daima kipya kuwa cha zamani,
Kwa watu ulimwenguni mabadiliko lazima.

Kama hili halikuwa jipya lingekuja lini ?
Mfano wetu maua na majani mitini
Hili linapofumua, lile huanguka chini
Jipya lingekuja lini kama hili halikuwa

Kuwapo na kutowapo tumo mabadilikoni
Nakuapia kiapo kwamba hii ni kanuni

Nawe linganisha pepo kaskazi na kusini
Tumo mabadilikoni kuwapo na kutowapo

Tukitaka tusitake ni sheria tumo ndani
Waume na wanawake roho zote za manani
Kubadili mwendo wake dunia si yamkini
Ni sheria tumo ndani tukitaka tusitake

Mwendo wa dunia mbio haimo usingizini
Kwa aliye na kilio na aliye furahani
Mara huona machweo na mara jua kichwani
Haimo usingizini mwendo wa dunia mbio

Mbio maisha ya watu, mfululizo mbioni
Hali hii kila kitu, kilicho maumbileni
Mbio haingoji mtu – tuo haijulikani
Mfululizo mbioni, mbio maisha ya watu

Hutuchukua kwa zamu katika matumaini
Na mchungu na matamu hututokea njiani
Na mara hatufahamu lilikuwa jambo gani
Katika matumaini hutuchukua kwa zamu.

Maswali.

- a) Kuna mifano mingi ya kimaumbile iliyotolewa ili kudhihirisha dhana hii ya mabadiliko. Itaje mifano yoyote mitatu. (alama 3)
- b) Andika ubeti wa mwisho kwa lugha nathari (alama 4)
- c) Kuna ithibati kuwa mabadiliko hayabagui ? (alama 4)
- d) Nakili mishororo minne inayoeleza kuwa mabadiliko ni sharti maishani (alama 4)
- e) Katika shairi hili mwandishi ametaja maneno na vinyume vyao. Toa majozzi manne ya maneno haya (neno na kinyume chake) (alama 2)
- f) Eleza maana ya maneno yafuatayo:
 - i) Linapofumua
 - ii) Kiapo
 - iii) Tuo (alama 3)

8. Tusitake kusimama, bila kwanza kutambaa,
Au dede kuwa hima, kabula hatuyakaa
Tutakapo kuchutama, kuinama kunafaa
Tujihimu kujinyima, makubwa kutoyauyaa

Tusitake kuenenda, guli lisipokomaa

Tujizonge na mikanda, inapochagiza njaa
Na mazuri tukipenda, ni lazima kuyaandaa
Tujiase kujipinda, kujepusha na balaa
Tusitake uvulana, au siga kuzagaa
Tushikaye nyonga sana, tunuiyapo kupaa
Kama uwezo hapana, tutoelee dagaa
Tujiase hicho kina, maji yajapokujaa

Tusitake vya wenzetu, walochuma kwa hadaa
Wanaofyatua vitu, na kisha vikasambaa
Uwezo hatuna katu, umaskini fazaa
Tujihimu kula vyetu, siendekeze tamaa

Mtaka kuiga watu, kufata kubwa rubaa
Vyao vijaile kwetu, vifaa vingi vifaa
Tunamezwa na machatu, tusibakishwe dhira
Tujihimu kilo chetu, hata kama twapagaa

Maswali

- (a) Lipe shairi hili anwani mwafaka (alama 2)
- (b) Chambua ubeti wa tatu na nne kwa upande wa vina na mizani (alama 4)
- (c) Thibitihsha jinsi kunga ya inkisari na mazida inayojitokeza katika shairi hili (alama 3)
- (d) Mwandishi ana ujumbe gani katika shairi hili kwa wasomaji wake? (alama 2)
- (e) Andika ubeti wa kwanza kwa lugha ya nathari (alama 4)
- (f) Taja misamiati yoyote minne ya hatua ya maisha ya binadamu na ueleze yake. (alama 4)

9. Alikuwa mtu duni, alozongwa na shakawa
Hana alichoauni, wala alichoambuwa
Walikimwita mhuni, na thamani kumtewa
Utamwonea amani, jinsi ya alivyokuwa
Mwepesi wa kusahau

Alipita mtaani, kuomba kusaidiwa
Mtoto wa kimaskini, riziki haizumbuwa
Alizubaa njini, lake jua na mvuwa
Mwepesi wa kusahau

Ekosa kwenda chuoni, kwani alibaguliwa
Daima kawa mbooni, akitafuta afuwa
Chumia chungu mekoni, furaha kwake haiwa

Mwepesi wa kusahau

Wakati ukabaini, mjiuga akatambuwa
'Katoka usingizini, napo kwenye kukawa
Watu wakamuamini, kuwa mtu wa mvuwa
Kumbe vile atahuni, na ujeuri kuingiwa
Mwepesi wa kusahau

Leo kawa Sultani, mwingine katu hajawa
Hatamani na haoni, nyuma aliyochukuwa
Anga kwake limeguni, gubi amegubiliwa
Mwanadamu maalum, hakika ukichinguwa
Mwepesi wa kusahau

Maswali

- (a) Eleza ujumbe unayojitokeza katika ubeti wa kwanza na wa pili (alama 4)
- (b) Fafanua maana ya kibwagizo katika shairi hili (alama 3)
- (c) Hili ni shairi la aina gani? Toa sababu (alama 2)
- (d) Je mwandishi amefaulu katika kuzingatia arudhi za utunzi? Fafanua (alama 6)
- (e) Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumiwa katika taarifa (alama 5)
- (i) Alichoauni
- (ii) Alizubaa
- (iii) Ukabaini
- (iv) Sultani
- (v) Maluum

10.Soma shairi lifuatalo kwa makini halafu ujibu maswali yanayofuata

1. Naja sasa ni ndiyani, naja kwetu Mzalendo

Naja nirudi nyumbani, nilowekwa nako kando
Kwetu' mi nakutamani, kulo na mwingi uhondo
Nijaye ni yule nyundo, misumari hadharini

2. Naja kwingine kuwapi, kulojaa langu pendo?

Huenda nende kwinginepi, sawa nako kwa muundo?
Kaa kwingine anapi, ela kwenye lakwe gando?
Nijaye ni ile nyundo, misumari hadharini

3. Naja nije rudi papo, panigedeme mgando

Ningaambwa kwetu hapo, kwamba kwanuka uvundo
Sitakwenda penginepo, tarudi kuko kwa mwando
Nijaye ni ile nyundo, misumari hadharini

4. Naja sitapakimbiya, ningambwa kuna vimondo
‘Takuja kuvilekeya, vinganijiya kwa vundo
nilipozawa tafiya, sikimbii kwenda kando
nijaye ni ile nyundo, misumari hadharini

5. Naja hiwa ‘mekomaa, kuzidi nilivyo mwando
Tena n’najiandaa, kwa fikira na vitendo
Kwetu nije kuifaa, na kuitiliya pondo
Nijaye ni ile nyundo, misumari hadharini

6. Naja na ingawa naja, siwaeki mifundo
Moyo wangu ushatuja, mawi nalotendwa mwando
Ela wataoningoja, na vyao viwi vitendo
Nijaye ni ile nyundo, misumari hadharini

7. a)	Eleza jinsi ‘uzalendo’ wa mshairi unavyojitokeza katika beti za 1 na 2	alama 4
b)	Fafanua jazanda zinazopatikana katika mshororo:
Kaa kwingine anapi, ela kwenye lakwe gando?	alama 2
c)	Andika ubeti wa tatu katika lugha nathari	alama 4
d)	(i) Katika ubeti wa 5 mshairi amebadilika Eleza	alama 2
(ii)	Ananuia kufanya nini pindi arudipo?	Alama 2
e)	Eleza ujumbe unaopatikana katika ubeti wa 6	alama 2
f)	Andika maneno haya katika kiswahili sanifu	alama 2
a.	Mwando	
b.	Ningambwa	
g)	Kibwagizo cha shairi kinampa sifa gani mshairi?	Alama 2

11.Soma shairi hili kisha ujibu maswali.

Jukwani naingia, huku hapa pasokota,
Kwa uchungu ninalia,hii tumbo nitaikata,
Msiba mejiletea,nimekila kiso takata,
We tumbo nitakupani,uwe umetosheka?

Wazee hata vijana,wote umewasubua,
Huruma nao hauna,heshima kawakosea,
Ukambani na Sagana,hata mbwa wararua,
We tumbo nitakupani,uwe umetosheka?

Wahasibu ofisini,kibwebwe mejifunga,
Miaka mingi vitabuni,ili wasikose unga,
Nadhari wanadhamini,hesabu wanazirenga,
We tumbo nitakupani, uwe umetosheka?

Wapenzi wa kiholela, pia wanakuogopa,
Baada yao kulala, wana wao wanatupa,
Wakihitaji chakula, wanachokora mapipa,
We tumbo nitakupani, uwe umetosheka?

Wafugaji hata nao, kama dawa wakwamini,
Hawajali jirania, wamesusia amani,
Wanaiba ng'ombe wao, na kuzua kisirani,
We tumbo nitakupani, uwe umetosheka?

Nayo mizozo ya maji, kaonekana kwa mara,
Hiyo nayo ni dibaji, sababu sio harara,
Njaa wahepe wenyeji, huo ndio mkarara,
We tumbo nitakupani, uwe umetosheka?

Ningeweza kukuuza, ingekuwa siku njema,
Tena kwa bei ya meza, sokoni nimesimama,
Wala tena singewaza, kuhusu wali na sima,
We tumbo nitakupani, uwe umetosheka?

Hatima umefikika, naenda zangu nikale,
Mate yanidondoka, kwa mnukio wa wale,
Naomba kwenda kukaa, wala sio nikalale,
We tumbo nitakupani, uwe umetosheka?

Maswali

- i Lipe anwani mwafaka shairi hili. (Alama 2)
- ii Shairi hili ni la aina gani? Toa sababu. (Alama 2)
- iii Huku ukitolea mifano mwafaka, taja arudhi zilizotumiwa katika ubeti wa tatu. (Alama 4)
- iv Andika ubeti wa nne kwa lugha nathari. (Alama 4)
- v Thibitisha kuwepo kwa idhini ya ushairi. (Alama 2)
- vi Taja madhila anayoelezea mtunzi wa shairi hili yaletwayo na tumbo. (Alama 4)
- vii Elezea maana ya maneno yafuatayo. (Alama 2)
- (a) Dibaji
- (b) Harara

12. LAU HAKUNA MAUTI. Na Abdalla Said Kizere

1. Lau dunia nanena, tuseme si ati ati,
Mauti kawa hakuna, katika wote wakati,
Vipi tungelisongana, tunaoishi tiati?

Lau hakuna mauti, vipi tungelisongana?

2. Dunia ingetatana, na kizazi katikati,
Huku kwazaliwa bwana, kule kwazawa binti,
Vipi tungelioana, na kuzaa hatuwati?
Lau hakuna mauti, vipi tungelisongana?

3. Lau mauti hakuna, tungenesongana sharuti,
Kwa viumbe kukazana, wanadamu na manyati,
Vipi tungelijazana, kwa kusitawi umati?
Lau hakuna mauti, vipi tungelisongana?

4. Walakini Subuhana, kapanga sisi na miti,
Ili tusizidi sana, si wengi na si katiti
Maisha ya kupishana, yule ende yule keti,
Lau hakuna mauti, vipi tungelisongana?

5. Ndipo dunia kufana, ikawa kama yakuti,
Kwa uwezowe Rabana, kaipanga madhubuti,
Maisha kugawiana, kayagawa kwa mauti,
Lau hakuna mauti, vipi tungelisongana?

6. Njia ingekuwa hapana, pembeni na katikati,
Sote tungeambatana, kama ukosi na shati,
Na njaa ingetutafuna, pa kulima hatupati,
Lau hakuna mauti, vipi tungelisongana?

7. Peleleza utaona, hayataki utafiti,
Kama tungelikongana, ingekuwa ni bahati,
Vipi tungenesukumana, katika hiyo hayati?
Lau hakuna mauti, vipi tungelisongana?

8. Mbele sitokwenda tena, hapa mwisho nasukuti,
Yaoleni waungwana, shauri yake Jabaruti,
Yote tuloelezana, katenda bila senti,
Lau hakuna mauti, vipi tungelisongana?

MASWALI

- a) Je, hili ni shairi la bahari gani? Eleza (alama 2)
- b) Eleza vile mwandishi alivyotumia uhuru wa kishairi (alama 4)
- c) Eleza umbo la shairi hili (alama 4)
- d) Fafanua ujumbe unaojitokeza katika ubeti wa tano (alama 4)

- e) Andika majina mawili ya Mungu kwa mujibu wa shairi (alama 2)
f) Kwa kutolea mifano, eleza mbinu mbili za lugha zilizotumiwa katika shairi hili (alama 2)
g) Eleza maana ya maneno yafuatayo kulingana na shairi (alama 2)
(i) Tiati _____
(ii) Shani _____

13.Soma shairi lifuatalo, kisha ujibu maswali; (alama 20)

Sinisumbuwe akili, nakusihi e mwendani,
Afiya yangu dhahili, mno nataka amani,
Nawe umenikabili, nenende sipitalini,
Sisi tokea azali, twenda zetu mizimuni,
Nifwatani sipitali, na dawa ziko nyumbani?

Mababu hawakujali, wajihisipo tabani,
Tuna dawa za asili, hupati sipitalini,
Kwa nguvu za kirijali, mkuyati uamini,
Kaafuri pia kali, dawa ya ndwele Fulani,
Nifwatani sipitali, na dawa ziko nyumbani?

Mtu akiwa halali, tumbo lina walakini,
Dawa yake ni subili, au zongo huauni,
Zabadi pia sahali, kwa maradhi yalondani,
Au kwenda wasaili, wenyewe walo pangani,
Nifwatani sipitali, na dawa ziko nyumbani?

Mtu kwenda sipitali, ni kutojuwa yakini,
Dakitari k'ona mwili, tanena kensa tumboni,
Visu vitiwe makali, tayari kwa pirisheni,
Ukatwe kama figili, tumbo nyangwe na maini,
Nifwatani sipitali, na dawa ziko nyumbani?

Japo maradhi dhahili, kuteguliwa tegoni,
Yakifika sipitali, huwa hayana kifani,
Wambiwa damu kalili, ndugu msaidieni,
Watu wakitaamali, kumbe ndiyo buriani,
Nifwatani sipitali, na dawa ziko nyumbani?

Mizimu wakupa kweli, wakueleze undani,
Maradhiyo ni ajali, yataka vitu thamani,
Ulete kuku wawili, wa manjano na kijani,
Matunda pia asali, vitu vyae chanoni,
Nafwatani sipitali, na dawa zi mlangoni?

MASWALI – USHAIRI

(ALAMA 20)

- a) Lipe kichwa mwafaka shairi hili. (alama 2)
- b) Mtunzi alikuwa na lengo gani alipotunga shairi hili? (alama 2)
- c) Mbona mshairi hataki kwenda hospitali? (alama 4)
- d) Kwa kuzingatia muundo wa shairi hili, eleza mbinu zilizotumika (alama 6)
- e) kwa nini mshairi alitumia ritifaa katika ushairi? (alama 2)
- f) **Andika maana ya maneno yafuatayo yalivyotumika katika shairi** (alama 4)
- i) Dhahili
- ii) Azali
- iii) Sahali
- iv) Tumbo nyangwe

14. Soma shairi lifuatalo kwa makini kisha ujibu maswali.

Niokoa Muokozi, uniondolee mashaka.
Kuyatukua siwezi, mjayo nimedhikika
Nimekithiri simanzi, ni katika kuudhika
Mja wako nasumbuka, nipate niyatakayo.

Mja wako nasumbuka, nataka kwao afua
Nirehemu kwa haraka, nami nipate pumua
Naomba hisikitika, na mikono hiinua
Mtenda ndiwe Moliwa, nipate niyatakayo.

Mtenda ndiwe Moliwa, we ndiwe Mola wa anga
Mazito kuyaondoa, pamoja na kuyatenga
Ukauepusha ukiwa, ya pingu zilonifunga
Nikundulia muwanga, nipate niyatakayo

Muwanga nikundulia, nipate toka kizani
Na huzuni n'ondolea, itoke mwangu moyoni
Mambo mema niegheshea, maovu nisitamani.
Nitendea we Manani, nipate niyatakayo.

Igeuze yangu nia, dhaifu unipe mema
Nili katika dunia, kwa afia na uzima
Moliwa nitimizia, yatimize yawe mema
Nifurahike mtima, nipate niyatakayo.

- (a) Shairi hili ni la bahari gani? Eleza. (alama 2)
- (b) Taja madhumuni ya shairi hili. (alama 3)
- (c) Eleza muundo wa shairi hili. (alama 4)
- (d) Thibitisha namna uhuru wa kishairi unaibuka katika shairi. (alama 4)
- (e) Andika ubeti wa pili katika lugha sufufu. (alama 4)

(f) Toa maana ya:

- (i) Nimedhikika
- (ii) Muwanga nikundulia
- (iii) Nifurahike mtima

(alama 3)

FASIHI SIMULIZI

1. Soma kisha ujibu maswali

Lala mtoto lala x2
Mama atakuja lala
Alienda sokoni lala
Aje na ndizi lala
Ndizi ya mtoto lala
Na maziwa ya mtoto lala
Andazi lako akirudi
Pia nyama ya kifupa
Kifupa, kwangu, wewe kinofu
Kipenzi mwana lala x2

Titi laja x2
Basi kipenzi lala
Baba atakuja lala
Aje na mkate lala
Mkate wa mtoto lala
Tanona ja ndovu lala

Maswali

- (a) Huku ukithibitisha jibu lako eleza huu ni wimbo wa aina gani?
- (b) Eleza sifa za wimbo wa aina hii
- (c) Onyesha umuhimu wa wimbo huu
- (d) Eleza amali kuhusu jamii zinazojitokeza katika wimbo huu
- (e) Tambua mbinu zozote **mbili** za utunzi zilizotumika katika wimbo huu
- (f) Taja vitendo **viwili** vinavyoambatana na uimbaji wa aina hii ya wimbo
- (g) Wimbo huu una wahuika wangapi? Wataje

2. Soma hadithi hii halafu ujibu maswali ulivyoilizwa

Hapo zamani za kale, Mungu alituma wajumbe wawili waende duniani. Wajumbe hawa ni Kinyonga na Mjusi. Kwanza alimtuma Kinyonga na kumwagiza akaseme “wanadamu hamtakufa.” Kinyonga alienda kwa mwendo wa kuduwa, akasimama hapa na pale akila matunda ya miti. Kwa sababu ya hali hii alichelewa sana kufikisha ujumbe kwa binadamu.

Baada ya muda kupita, Mungu alimtuma Mjusi na ujumbe akaseme, “Mwanadamu sharti kufa.” Mjusi aliunyanyua mkia akafyatuka pu! Mbio akawahi duniani kabla ya kinyonga kuwasili. Kwa haraka alitangaza agizo kuu, “Wanadamu sharti kufa!” Akarejelea haraka kwa Mungu. Baada ya muda

kinyonga naye akafika duniana na kutangaza, “Wanadamu hamtakufa!” Wanadamu wakapinga mara na kusema, “La! Tumeshapata ujumbe wa Mjusi, wanadamu sharti kufa! Hatuwezi kupokea tena neno lako! Basi kulingana na neno la mjusi, wanadamu hufa.

Maswali

- (a) (i) Hadithi hii huitwaje?
(ii) Toa sababu zako
 - (b) Eleza **sifa tatu** zinazohusishwa na ngano za fasihi simulizi katika hadithi hii
 - (c) Kinyonga ni mhusika wa aina gani?
 - (d) Hadithi hii ina umuhimu gani?
 - (e) Taja njia zozote **nne** za kukusanya kazi za fasihi simulizi
 - (f) **Tambulisha vipera hivi:-**
 - (i) Kula hepi
 - (ii) Sema yako ni ya kuazima
 - (iii) Baba wa Taifa
3. (a) Fafanua sifa **tatu** za ushairi simulizi
(b) Wawe na kimai ni nini katika fasihi simulizi? Eleza faida zake
- (c) Ainisha mambo yanayobainisha muundo wa nyimbo
- (d) Jadili muundo wa kitendawili
- (e) Bainisha tamathali za usemi zilizotumika katika methali zifuatazo:-
- (i) Ujana ni moshi ukienda haurudi
 - (ii) Usipoziba ufaa utajenga ukuta
- (f) Jadili kwa kina matatizo ambayo huenda yakakabili fasihi simulizi katika jamii ya kesho kisha utoe mapendekezo ya jinsi ya kukabiliana na hali hii

MSAMIATI

- 1.
- (a) I *Zifuatazo ni sehemu gani za mwili*
- (i) Kisugudi
 - (ii) Nguyu
- II *Andika maneno mengine yenye maana sawa na*
- i) Damu , ii) Jura
- (b) Tumia kitenzi **KAA** inavyofaa kujaza nafasvzilizochwa
- Onyango alipofika nyumbani alikosa mahali pa.....
- Watu walikuwa wamejaa na hapakuwa na kitihata kimpja cha. (alama 2)
- (c) *Fafanna maana ya methali*
- IWasohayawariamjiwao
- II Tunasema kifurushi cha kalamu
- ya ndizi
- (d) Ni mbinu gani za lugha zinzotumiwa katika sentensi hizi?
- IJuma si simba wetu hapa kijijini

II Jymanishujaakama samba

(e) *Andika sentensi tatu kuonyesha maana tatu tofauti za neno KINA* (alama 3)

(f) *Eleza tofauti ya semi mbili zilizopigwa mstari*

i) Kevogo hana muhali; ikiwa hawezi kukufanyia iambo atakwambia

ii) Kevogo hana muhali; hivi sasa amekuambia hawezi kukufanvia

janabo hil

g) *Yaandike maneno yajuatayo katika ufupi wake*

(i) Shangazizako

(ii) Mama zako

3.

(a) *Fafanna maana za misemo ifuatayo kwa kuitungia sentensi*

(i) Kula uvundo

(ii) kulauhondo (alama2)

(iii) kula mori

(b) *Eleza kazi ifanywayo na:*

(i) Mhariri

(ii) Jasusi

3.

(a) i) *Eleza maana ya misemo ifuatayo kwa kuitungia sentensi moja moja*

Kuramba kisogo (alama2)

Kuzunguka mbuyu (alama2)

ii) *Andika methali nyingine ambayo maanayake ni kinyume cha*

Riziki kama ajali huitambui ijapo

Mahali palipo hamwa panaitwa (alamal)

4.

(a) *Taja madini mawili ambayo yametukuzwa zaidi, moja kwa tharhani yake ya kifedha na nyingine kwa kutengeneza vyuma vigumu kuliko madini mengine*

(alama 2) (b) *Watu wafuatao wanafanya kazi gani* (alama 2)

(i) Mhasibu.....

(ii) Mhazili.....

(c) *Eleza tofauti mbili muhimu za kimaumbile kat ya wanyama*

(i) Kifaru

(ii) Nyati (alama 4) (d)

Tumia semi hizi katika sentensi kuonyesha maana:

(i) Kuchokoachokoa maneno (alama 2)

(ii) kumeza shubiri (alama2)

(e) *Tunga sentensi mbili zinazobainisha tofauti kati ya*

(i) Goma

Koma (alama2)

5.

(a) (i) *Andika metbali nyinging yenye maana na:*

Mweriye kelele hana neon (alama 1)

(ii) *Eleza maana yamisemo*

I. Hanamwiko.....

II. Ameliambugimiguuni.....

..
(alama 2)

(b) *Tunga sentensi mbili kuonyesha tofauti kati ya*

(i) Tega

(ii) Tenga (alama 2)

(c) *Eleza maana mbili mbili tofauti za maneno:*

(i) Rudi

(ii) Funza

d) jumba la kuhifadhi vitu vya kale ili watu wavitazarm huitwa

(e) *Andika kwa tarakimu:*

Nusu kuonueza sudusi ni sawabn na thuluthi mbili

(f) Jaza kiungo cha niwili ki faacho:

(i) — — ya jicho hurekebisha kiasi cha mwanga uingiao kwenye jicho

(alama 1)

) (alama 1}

l

l

?

l

,

!

!

.

.

;

;

(

) (alama 1}

' 6. *Tunawaitaje watu hawa* (alama 2)

(i) Mtu anayebeba mzigo kwa ujira (ii) Mtu anayeshugliulikia elimu ya nyota

(b) *Taja methali inayoafikiana na maelezo haya:*

i) Wengine wanapozozanana kugombana, kunao wanaoiiirahia kabisa hali

hiya

ii) Afadhali kuhudhuria huo mkutano hata kama umechelewa

(c) *Tunga sentensi tatu zikionyesha maana tatu za neno chungu* (alama 1)

(d) **Kamilisha**

i) Bumba la, ii) Genge la

(e) (i) Juhudi zake hizo si chochote bali kutapatapa kwa mfamaji

(ii) Leo kapasua yote, hata mtama kwarnwagia kuku

7.

(a) *Eleza katika sentensi maana ya misemo ifuatayo*

(i) Uso wa chuma (alama 1)

(ii) Kuramba kisogo (alama 1)

(b) *Andika visawe (manenozyenye maana sawa) vya maneno haya;*

(i) Sarafu (alama 1)

(ii) Kejeli..... (alama 1)

(iii) Daktari..... (alama 1)

(c) *Kwa kila jozi la maneno uliyopewa, tunga sentensi kutofautisha maana* (i) Ini

Hini (alama 2)

(ii) tairi

tahiri (alama 2)

(d) *Andika kinyume cha*

(i) Shari (alama 1)

(ii) Oa..... (alama 1)

(e) (i) Anayefundisha mwari mambo ya unyumba huitwa (alama 1)

(ii) Samaki anayejirusha kutoka majini huitwa (alama 1)

8.

(a) *Tunga sentensi zitakazobainisha maana yajoji za maneno zifuatazo* (alama 4)

(i) Mbari Mbali

(ii) Kaakaa Gaagaa

(b) Tumia misemo ifuatayo katika sentensi (alama2)

(i) Enda nguu

(ii) Chemsha roho

(c) Eleza maana mbilitofautiza

Rudi (alama 2)

(d) eleza maana ya methali:

Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni

9. (alama 2)

(a) Tofautisha maana za sentensi zifuatazo:

i) Kazi yote ni muhimu.

ii) Kazi yoyote ni muhimu

(b) Eleza maana ya methali ifuatayo kwa kifupi: uji uki wa moto hupozwi kwa ulimi

(c) Eleza maana ya misemo ifuatayo

i) kukunjua jamvi _____ ii) kulamate _____

(d) Maana moja ya 'andika' ni kuchora maandishi ubaoni, kitabuni n.k

Toa maana nyingine ya neno hilo (alamal)

FOR MARKING SCHEMES

CONTACT MR ISABOKE

0746222000

FOR THE FOLLOWING;

- ✓ **ONLINE TUITION**
- ✓ **REVISION NOTES**
- ✓ **SCHEMES OF WORK**
- ✓ **SETBOOKS VIDEOS**
- ✓ **TERMLY EXAMS**
- ✓ **QUICK REVISION KITS**
- ✓ **KCSE TOPICALS**
- ✓ **KCSE PREMOCKS**
- ✓ **TOP SCHOOLS PREMOCKS**
- ✓ **JOINT PREMOCKS**
- ✓ **KCSE MOCKS**
- ✓ **TOP SCHOOLS MOCKS**
- ✓ **JOINT MOCKS**
- ✓ **KCSE POSTMOCKS**
- ✓ **TOP SCHOOLS PREDICTIONS**
- ✓ **KCSE PREDICTIONS**
- ✓ **KCSE REVEALED SETS**

CALL/TEXT 0746 222 000

[mwalmuconsultancy@gmail.com](mailto:mwalimuconsultancy@gmail.com)

**THIS IS A PROPERTY OF MWALIMU
CONSULTANCY LTD.**

**POWERED BY MR
ISABOKE**

SUCCESS